

O`ZBEKISTAN RESPUBLİKASI XALIQ BİLİMLENDİRİW WA`ZİRLİĞİ

A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI

**Qol jazba huqıqında
UDK**

MAGİSTRATURA BO`LİMİ

KALMURATOVA XURLİXA RUSTAMXODJAEVNA

**Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardag`ı agressiv minez-
qulıqtın` psixologiyalıq o`zgeshelikleri**

Qa`nigelik: 5A110902 «Psixologiya»

**Magistr akademiyalıq da`rejesin alıw ushın jazılğ`an
dissertatsiya**

İlimiy basshı dots _____ N.G Kamilova

İlimiy ma`sla`ha`tshi dots _____ Z.P Klıcheva

NO`KİS-2014

Mazmunı.

KİRİSİW.....	3
I-bap. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardag`ı agressiv minez-qulıq o`zgesheliklerinin` pedagogikalıq ha`m psixologiyalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi.....	9
1.1. Agressiv minez-qulıq mashqalasının` alımlar ta`repi u`yreniliwi.....	9
1.2. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardag`ı agressiv minez-qulıqtın` rawajlanıw nızamlıqları.....	16
1.3. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardın` psixologiyalıq o`zgeshelikleri.....	21
Bap boyınsha juwmaqlar.....	35
II-bap. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwın u`yreniw ha`m onı korrektsiyalaw usılları boyınsha eksperimental modeli.....	37
2.1. Tan`lang`an izertlew metodlarının` xarakteristikası.....	37
2.2. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardag`ı agressiv minez-qulıqtın` psixodiagnostikası.....	42
2.2.1. Tastıyıqlawshı eksperiment na`tiyjeleri.....	42
2.2.2. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtı psixokorrektsiyalaw da`stu`rin islep shıg`ıw ha`m realizatsiyalaw.....	48
2.2.3. Balalardag`ı agressiv minez-qulıqtı ertek terapiya ja`rdeminde korrektsiya qılıw.....	53
Bap boyınsha juwmaqlar.....	58
III- bap. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` agressiv minez-qulqın korrektsiyalaw metodikası na`tiyjeliligin eksperimental u`yreniw.....	60
3.1. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` agressiv minez-qulqın korrektsiyalaw metodikası na`tiyjeleri.....	60
3.2. Da`stu`r na`tiyjeliligi analizi.....	63
3.3. Mektepke shekemgi balalarda agressivliktin` psixoprofilaktikası.....	68
Bap boyınsha juwmaqlar.....	70
JUWMAQLAW.....	72
USINISLAR.....	76
PAYDALANILG`AN A`DEBİYaTLAR.....	79

Kirisiw.

Temanın` aktualıg`ı: O`zinin` g`a`rezsiz rawajlanıw jolınan baratırğ`an O`zbekstan Respublikasında ha`r bir puqaranın` ru`wxıyatı, shaxsıy rawajlanıwı ha`m kamalatı shaxs ha`m ja`miyet ma`npa`a`tlerinin` uyg`ınlıg`ı ha`r qashang`ıdan da a`hmiyetli qa`driyat sıpatında qaralmaqta. Barkamal a`wlad ta`rbiyası ha`m onın` teren` bilim alıw ma`seleleri ma`mleket siyasatı atag`ı da`rejesinde sheshilip atırğ`anlıg`ı – bul pikirdin` ayqın mısalı esaplanadı.

«Bu`gingi ku`nde bizin` islep atırğ`an barlıq islerimiz perzentlerimizdin` baxıt ha`m saadatı, olardın` keleshegi ushın a`melge asırılmaqta. Biraq baxıt ha`m saadat tek g`ana baylıq, mal-mu`lik penen belgilenbeydi. A`depli bilimdan ha`m aqıllı, miynet su`ygish, iymanlı perzent tek g`ana ata-ananın`, ba`lki pu`tkil ja`miyettin` en` u`lken baylıg`ı esaplanadı»- degen edi Prezidentimiz o`zinin` «Yuksak ma`naviyat- engilmas kuch» shıg`armasında.

«Kadrlar tayarlawdın` Milliy da`stu`ri» inde belgilep berilgenindey, ha`r ta`repleme rawajlang`an barkamal a`wladtı ta`rbiyalawda mekteplerde berilip atırğ`an ta`lim - ta`rbiyanın` roli sheksiz. Sonın` menen birge keleshegimiz bolg`an jas a`wlad ta`rbiyası ha`m ta`liminde psixologlarımızdın` aktiv qatnasının` ta`n alınıp atırğ`anlıg`ı ta`lim sistemasındag`ı u`lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadı.

Sunday-aq ol o`zinin` «Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch» miynetinde: «Biz milliy ruwxıyatımızdı ha`r ta`repleme rawajlandırıw ma`selesin o`z aldımızg`a maqset etip qoyar ekenbiz, bu`gingi ku`nde ruwxıyatımızdı qa`liplestiretug`ın ha`m og`an ta`sirin tiygizetug`ın barlıq faktor ha`m kriteriyalardı teren` analiz etip, olardın` bunda qanday orın tutıwın jaqsı an`lap alıwımız maqsetke muwapıq boladı.

A`lbette ha`r qaysı xalıq yaki millettin` ruwxıyatın onın` tariyxı, milliy qadriyatlarınan ajratqan halda ko`z aldımızg`a keltirip bolmaydı. Bunda, ta`biyyıy, ruwxıy miyras, milliy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler en` tiykarg`ı faktorlardan biri retinde xızmet etedi». Xalqımız siyasiy g`a`rezsizlik ha`m

azatlıqtı qolg'a kirgizgennen keyin o'z ta'g'dirinin haqiqiy iyesi, o'z tariyxının do'retiwshisi o'zine ta'n milliy ma'deniyatının iyesine aylandı.¹

G'a'rezsiz O'zbekstan xalıqlarının bay ma'deniyatın, biybaha milliy filosofiyalıq ha'm ruwxıy miyrası, tariyxımızdın tikleniwi ushın za'ru'r bolg'an barlıq imkaniyatların jaratıp bermekte. Xalqımızdın milliy sanası, milliy maqtanıshı, ruwxıy du'n'yası ku'nnen-ku'nge bayıp barmaqta. Bul bolsa g'a'rezsiz ma'mleketimizdın ruwxıy tiykarın ja'nede bekkemlewge imkaniyat jaratıp bermekte.

Biraq bunnan ruwxıylıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shıg'arıwg'a bolmaydı. Bu'gingi ku'nde erkin puqara ruwxıyatın, azat shaxstı qaliplestiriw ma'selesı aldımızda turg'an en` aktual ma'selelerden biri. "Basqasha etip aytqanda ,-deydi Prezidentimiz-o'z ku'shi ha'm imkaniyatlarına su'yenetug'ın, a'tirapta ju'z berip atırg'an waqıya ha'm ha'diyselerge erkin mu'na'sibet penen jantasatug'ın, shaxsıy ma'npa'a'tlerin ma'mleket ha'm xalıq ma'npa'a'tleri menen uyg'ın ko'retug'ın erkin ta'repten barkamal insanlardı ta'rbiyalawımız kerek.

Son'g'ı waqıtları agressivlik mashqalası psixologiyadag'ı en` aktual mashqalalardın birine aylang'anlıg'ı taraw xızmetkerlerine belgili. İnsandag'ı agressivlik jag'dayları ha'r qıylı sebeplerge baylanıslı bolıp, bul jag'daydın psixodiagnostikası, psixoprofilaktikası boyınsha bir qansha izertlew jumısları alıp barılğ'an ha'm bu'gingi ku'nde islep shıg'arıwda a'meliyatshı psixologlar paydalanıp kelmekte. Solay bolsa da son'g'ı waqıtları a'meliyatshı psixologlarımızg'a ata-analar perzentlerinin agressiv bolıp qalg'anlıqları, bul jag'daydan qalay shıg'ıp ketiw mu'mkinligi haqqında ko'birek mu'rajat etedi.

Sonın ushın biz izertlew jumısımızdın aktuallıg'ı agressivlik mashqalasın qosımsha u'yreniwge ha'm izertlewge ha'reket ettik.

Izertlew jumısının u'yrenilgenlik da'rejesi: shet el psixologlarınan A.G. Asmolov, A.N. Leont'ev, L.İ. Bojovich, A.V. Petrovskiy, pedagogikalıq jas psixologıyanın do'retiwshileri L.S. Vigotskiy, L.F. Obuxova, A.V.

¹ İ.A.Karimov. «Yuksak ma'naviyat engilmas kuch» Toshkent»Ma'naviyat». 2008. – B. 30.

Petrovskiy, V.I.Slobodchikov, B.D. El'konin, S.Muxina, E. Erikson ha'm basqalardın, L.F. Obuxovalardın agressivlik boyınsha izertlew jumısları, o'zbek psixologlarınan M.G.Davletshin, G.Twlaganovalar ta'repinen agressivlik mashqalasın u'yreniw boyınsha alıp barg'an izertlew jumısları tiykarında u'yrenilgen.

Joqarıdag'ı pikirlerden kelip shıqqan halda biz izertlew jumısımızdın maqsetin belgilep alıwdı maqul dep esapladıq.

İzertlew jumısının` maqseti: Balalarda agressiv minez-qulıqtı keltirip shıg'arıwshı ha'm agressivlik jag'daylarına ta'sir etiwshi ob'ektiv ha'm sub'ektiv faktorlardı u'yreniw ha'm agressivlik psixokorreksiya ha'm psixoprofilaktikası boyınsha u'yrenilgen shınıg'ıwlardı usınıs etiw.

İzertlew jumısının` predmeti: Mektepke shekemgi da'wirdegi balalardag'ı agressivlik jag'daylardın payda bolıw o'zgesheliklerin u'yreniw.

İzertlew ob'ekti ha'm bazası: No'kis qalalıq xalıq bilimlendiriw mekemeleri xızmetin metodikalıq ta'miyinlew ha'm sho'lkemlestiriw bo'limine qarashlı № 3-14-16-25 Mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemesinen 60 ta'rbiyalanıwshı tan'lap alındı.

***İzertlew jumısının` ilimiy gipotezası:*** Mektepke shekemgi da'wirdegi balalardag'ı agressivliktin` ju'zege keliwine to'mendegi faktorlar sebep bolıwı mu'mkin:

- balalarda agressivliktin` kelip shıg'ıw sebepleri bir neshe faktorlarga baylanıslı bolıp, individual psixologiyalıq ha'm biologiyalıq xarakterine,
- shan'araqtag'ı ha'm sotsial ja'miyettegi protsesslerge, sonday-aq shan'araqtag'ı ha'm sotsial ja'miyettegi protsesslerge de baylanıslı bolıwı mu'mkin, ata-analardın u'zliksiz agressiv is-ha'reketleri, balanı jaqsı ko'rmew ko'rinishinın seziliwi,
- uzaq mu'ddetli ha'm tez-tez bolıp turatug'ın frustratsiyalar, ata-anaları ta'repinen balanın kemsitiliwi.

Egerde bunday agressiv balalar menen alıp baratug'ın jumıslarda jarısıw oynları u'lken na'tiyje beriwi mu'mkin, sonın menen birge jeke ha'm toparlıq

treninglar o'tkerilse, agressivlik jag'daylarinin` aldın alıwg`a alıp keliwi mu`mkin.

İzertlew jumısının` wazıypaları:

1. Tema boyınsha psixologiyalıq ha`m pedagogikalıq a`debiyatlardı analiz qılıw.
2. Mektepke shekemgi da`wirinde agressivlik jag'dayların ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sırtqı faktorlardı u`yreniw.
3. İzertlew na`tiyjelerin mug`dar sıpat jag`ınan analiz qılıw.
4. Psixologiyalıq-pedagogikalıq juwmaq ha`m usınıslar islep shıg`ıw.

İzertlew jumısının` metodları:

1. İlimiy-metodikalıq a`debiyatlardı analiz qılıw.
2. Empirikalıq izertlewlerdin` mu`mkinshiliklerinen esaplang`an baqlaw, sa`wbet, anketa, proektiv metodlar ja`rdeminde balalardag`ı agressiv minez-qılıqtı anıqlaw ha`m korrektsiyalaw. (Qol testi, bar bolmag`an haywan, qum salg`ısh metodikası, ertekterapiya, rawajlandırıwshi oyın ha`m shınıg`ıwlar)
3. Alıng`an na`tiyjelerdi mazmunlı interpretatsiyalaw ha`m mug`darlıq analizin islep shıg`ıw.

***İzertlew jumısının` metodologiyalıq tiykarınRespublikamız Prezidenti İ.Karimov shıg`armalarındag`ı perzent ta`rbiyası ma`selelerine baylanışlı pikirleri,*** ,“Ta`lim haqqında”g`ı Nızam ha`m kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri ha`m ta`limge baylanışlı basqa hu`jjetler, psixologiya pa`nindegı sana ha`m xızmet birligi printsipi, shet el psixologlarınan A.G. Asmolov, A.N. Leont`ev, pedagogikalıq jas psixologıyanın` do`retiwshileri L.S. Vıgotskiy, L.F. Obuxova, E. Erikson ha`m basqalardın` balalar rawajlanıwının` analizi haqqındag`ı pikirleri, jergilikli alımlarımızdan M.G.Davletshin, R.İ.Sunnatova, Z.T.Nishanova , N.G`. Komilovalardın` balalar agressivligin u`yreniw boyınsha ilimiy izertlew jumısları tiykar etip alıng`an.

İzertlew jumısının` teoriyalıq a`hmiyeti:

U`yrenilgen a`debiyatlar ha`m o`tkerilgen izertlewler na`tiyjelerinen aling`an teoriyalıq mag`lıwmatlar, psixologiya pa`ni tarawlarınan jas ha`m pedagogikalıq psixologiya, sotsial psixologiya, xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası pa`nlerin teoriyalıq materiallar menen bayıtıwğ`a xızmet qıladı.

İzertlew jumısının` a`meliy a`hmiyeti:

İzertlew na`tiyjelerinen aling`an mag`lıwmatlardı mektepke shekemgi ta`lim mekemelerinde a`meliyatta qollanıw, ta`lim protsessinde talaba bilimin ha`m oqıtıwshı ortasındag`ı tu`rli kelispewshiliklerdin` aldın alıwğ`a imkaniyat jaratıwdan ibarat.

İzertlew jumısının` ilimiy jan`alıg`ı:

1. Mektepke shekemgi da`wirde agressiv minez-qulıqtı ju`zege keltiriwshi ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlar anıqlandı;
2. Mektepke shekemgi da`wirde agressiv minez-qulıq shan`araqtag`ı ag`zalardın` o`z-ara qarım-qatnas psixologiyası menen baylanıslı bolıwı mu`mkin.

İzertlew jumısı na`tiyjelerinin` ja`riyalanıwı:

İzertlew na`tiyjelri ha`m usınıslardı oqıtıwshılar, psixologlar, ata-analar o`z xızmetlerinde a`melge asırıwı mu`mkin:

- mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleri a`meliyatshı psixologları agressiv balalar psixokorreksiyaında ha`m psixoprofilaktikaında paydalanıw imkaniyatının` barlıg`ı;
- ata-analardın` agressiv balaları menen shug`ıllanıwlarında juwapkershilikti arttırıw imkaniyatının` barlıg`ı;
- pedagogikalıq psixologiya, jas ayırmashılıq psixologiyası, Xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyınsha oqıw shınıg`ıwları ushın mag`lıwmatlar alıw imkaniyatı bar.

İzertlew jumısının` sınawdan o`tiliwi. İzertlew jumısı 2012-2014 oqıw jıllar aralıg`ında a`melge asırıldı. Sonday-aq, onda qolga kiritilgen jan`alıqlar haqqında institutımızda ha`r jılı o`tkeriletug`ın ilimiy-teoriyalıq ha`m ilimiy-metodikalıq a`njumanlarda qatnasıw arqalı na`tiyjeler ja`riyalanıp barıldı.

İzertlew na`tiyjeleri A`jiniyaz atındag`ı NMPI «Pedagogika ha`m psixologiya» kafedrasının` oqıw- metodikalıq seminarlarında talıqlang`an. İzertlew na`tiyjeleri respublika ha`m institut ko`leminde baspadan shıg`arılğ`an toplamlarda ja`riyalandı.

Magistrlik dissertatsiya jumısının` du`zilisi:

Dissertatsiya kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw, usınıslar, a`debiyatlar dizimi ha`m qosımshalardan ibarat. İlimiy izertlew mazmunı – 78 bet jazba tekste bayan etilgen bolıp, onda – 11 tablitsa, - 3 gistogramma, 6-diagramma, - 78 atamadag`ı a`debiyatlar dizimi berilgen.

To`mende agressivlik mashqalasının` psixologiyalıq-pedagogikalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi boyınsha teoriyalıq analizdi itibarın`ızga usınamız.

I-bap. Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardag`ı agressiv minez-qulıqtın` pedagogikalıq ha`m psixologiyalıq a`debiyatlarda u`yreniliwi.

1.1. Agressiv minez-qulıq mashqalasının` alımlar ta`repinen u`yreniliwi.

Agressiv minez qulıq ko`pshilik balalarda ushırasadı. Agressiv minez-qulıqlı bala tek g`ana qorshag`an ortalıqta mashqala tuwdırıp qalmastan, o`z-o`zinde de mashqala payda etedi. Mektepke shekemgi da`wirdegi balalarda agresiv minez-qulıqtı anıqlaha`m o`z waqtında psixoprlfilaktikalıq ilajalar islep shıg`ıw u`lken a`hmiyetke iye. Bizge belgili psixikalıq rawajlanıwdan artta qalg`an balalarda ha`r qıylı kemshilikler ushırasadı.

Son`g`ı jılları balalarda ushırasatug`ın agressivlik jag`dayı mashqalasına qızıg`ıwshılıq artıp barmaqta. Shet el a`debiyatlarında agressiya temasına baylanıslı jumıslar ha`m agressivlik mashqalası ken` kolemdе analiz qılınbaqta. Bir qansha teoriyalıq kontseptsiyalar, birqansha eksperiment jumısları alıp barılmaqta (R. Berron i D. Richardson, 1997). Batista islep shıg`ılǵ`an kontseptsiyalar eki toparg`a bo`linedi. Birinshi teoriya, agressivlik tuwma boladı, individtin` instinktiv o`zgesheligi (Z. Freyd, K. Lorents, Mak Daugoll h.b). Ekinshi kontseptsiya minez-qulıq xarakteristikasına baylanıslı boladı (Shollard, Base Berkovits h.b). Sonday –aq shet el izertlewlerinde de agressivlik mashqalasına xarakteristika berip o`tedi (S.N. Enikolopov, N.D. Levitov, L.M. Semenyuk, Í.A. Furmanov, T.G. Rummyantseva h.b ). K.Lorens agressiyag`a evolyutsiyalıq jaqtan jantasqan ha`m onın` bul pozitsiyası Freyddin` pozitsiyası menen uqsas ekenligin atap o`tken. K.Lorens ta`liymatı boyınsha, agressiya insanlarga ha`m basqa tiri janlarga ta`n bolg`an turmıs ushın tuwma instinktten kelip shıqqan.

Ol bul instinkt uzaq evolyutsiya da`wirinde rawajlang`an, dep shamalag`an bolıp, onın` u`sh tiykarg`ı wazıypasın ajratıp ko`rsetedi. Birinshisi, turmıs ushın gu`res instinkti ha`r qıylı biologiyalıq tu`r wa`killerin du`nya boylap u`lken geografiyalıq ken`liklerge tarqatıp jiberedi, bul bolsa azıq-awqat resurslarının` maksimal sarplanıwıwın ta`miyinleydi. ekinshiden, agressiya biologiyalıq

tu`rdin` genetikalıq fondi jaqsılanıwın ta`myinleydi, sebebi tek g`ana en` ku`shli ha`m energiyalı individumlarg`ana o`zinen a`wlad qaldıra aladı.

Z.Freydtin` aytıwınsha, baslı funktsiyalardan esaplang`an EGO ishki agressiyanı neytrallastırıwshı mexanizm dep esaplaydı. Biraq Ego balanın` tuwılǵ`anınan baslap payda bolmaydı, al onın` rawajlanıw protsessinde qa`liplesip baradı. Qaliplesiw menen birge agressiyanın` neytralizatsiya mexanizmi payda rawajlanadı. Doktor H.Parens, balalar agressiyasına arnalǵ`an ilimiy xızmetinde, balalar agressiyanın` tu`rli da`rejeleri menen tuwıladı dep esaplaydı.

B.Spoktın` pikirinshe, bir jaslı balanın` anasına go`dekke qarap jag`ımsız ha`reket qılǵ`anı ushın tıpırshılawı ha`m tu`sirip qaldırıwı, eki jaslı balanın` basqa balanı urıwı, onın` qum oynap atırǵ`an oyınshıǵ`ın tartıp alg`anı ushın belshesi menen basına tu`sirip qalıwı a`piwayı istey esaplanadı. Ba`rshe, g`a`zeptin` reaksiyaları jag`daylı (yag`nıy sharayatqa qaray) ha`m adekvatlı, biraq olar buzılıwǵ`a «o`tip ketiwi mu`mkin». Ha`r qanday buzılıw o`zinin` baslanıwında anıq bir ko`rini (situatsiya)dan aladı.

Buzılıwdın` g`a`zep ta`sirinin` «o`sip barıw» sharaytları to`mendegilerden ibarat:

- Ata-analardıń ba`rqulla agressiv is-ha`reketleri, balag`a jaman ta`sir qıladı, bulardı qaytarıp olardıń agressivligine «kesellenip» qaladı (u`yrenip qaladı). Bul degeni balanın` o`zin emotsional basqarıw sisteması onın` ata-anasının` emotsional basqarıw tipinde ko`riledi;

- Balanı jaqsı ko`rmewshilik ko`rinishi u`sh qorg`awshının` joqlıǵı, qa`wip ha`m a`tiraptag`ı a`lemnin` dushpanlıǵı sıyaqlı sezimler qa`liplesedi;

- uzaq mu`ddetli ha`m tez-tez bolıp turatug`ın frustratsiyalar, bunda olardıń tiykari ata-analar ha`m qandaydur ortalıq sebep boladı: ata-analar ta`repinen balanın` kemsitiliwi, qorlanıwı. Bul frustratsiyanın` o`z aldına bir ko`rinishi, bul bala shaxsın qa`liplestiriwde ju`da` a`hmiyetli esaplanadı. Ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya waqtında o`z aldına ko`rilip shıǵ`ılıwı za`ru`r.

E.Bern (1992) oyındı da ashıq qarım-qatnasqa qarsı qoydı. Oyinlar shaxstın` rawajlanıwına ja`rdem bermeydi, say kelmeydi, ba`lkim u`yde bolg`an unamsız tendentsiyalardı to`menlewine alıp keledi. Mısal ushın, o`zine u`lken baha bergen bala passiv, o`zine isenimi joq bala menen dos bolıwı mu`mkin, sebebi ol og`an qulaq saladı ha`m onnan joqarı bolıw za`ru`rligin qanaatlandıırıwg`a jol beredi. Ekinshi bala qarım-qatnasta tek g`ana onın` menen qatnastı u`ze almaslıg`ı ushın qollap quwatlawı mu`mkin. Eger adekvat emes o`zin bahalag`an bala o`zine baha beriwdi o`zgerte almaydı, tek g`ana qanday da bir shaxstın` negativ o`zgesheliklerin rawajlandıırıwg`a tu`rtki boladı. (10)

Balanın` o`zine o`zine baha beriwı pa`s, adekvat ha`m joqarı bolıwı mu`mkin. Adekvat o`zine baha beriwdi o`zi qarım-qatnastag`ı jetiskenliktin` girewi emes, biraq o`z-o`zine baha beriw deformatsiyalang`an bolsa, onda bul sotsial dezadaptatsiya ushın za`ru`r sharayat esaplanadı. O`zine to`men baha bergen bala ko`bine isenimsizlik, autistiklik yaki is-ha`reketinin` agressiv tendentsiyaları menen joqarı qa`wipsirewge iye.

Aqırg`ı jag`dayda agressiv balanın` o`zine baha beriwın to`menletetug`ın kemsitiw, tergew ornın toltıradı. Sonlıqtan eger bala agressiv bolsa, bul onı o`z-o`zine baha beriwın «tegislemeydi», tek g`ana balanı a`tiraptag`ılar o`zin jaqsı ko`riwshi, o`zinen kewli tolatug`ın, o`zine isengen dep baha beredi. Bunda ata-anaların olardıń balalarda joqarı emes, to`men bahalaw dep isendiriw qıyın ha`m onı kemsitiw mu`mkin emes.

Agressiv is-ha`reketti ulıwma «jaman» dep esaplap bolmaydı. Kritikalıq jag`dayda payda bolg`anda ol qorg`anıw funktsiyasın ayırım waqıtları sheshiwshi jag`daydan shıg`ıp ketiw funktsiyasın atqaradı.

Ko`bine balada, agressiv is-ha`reket balanın` o`tiw da`wirinde baqlanadı. Bul sonnan da`liyl beredi, balanın` jasawı qıyınlasadı. Ha`r qanday qıyın jag`dayda balanın` jas krizisi waqtında qıyınraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwın ku`tiw mu`mkin. Bul a`piwayı balag`a da, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli. V.V.Lebidinskiy ha`m basqalar aytıp o`tedi, balanın` anıq agressivligi

da`wirinde, a`tirapındag`ılar menen garmoniyalıq mu`na`sibetti ol ta`repten buzılıwı qaysı normal affekt rawajlanıwında baqlang`an, tiykarınan jas affekti ha`m shaxsıy krizislerdi basınan keshiriwlerine tuwrı keledi.

Balalardın` ta`rbiyası qıyınlıg`ın izertlew ushın usınıs etilgen metodika (Bass-Darki) sınıalıwshıl ushın tipik bolg`an ta`rtipsiz minez-qulqın anıqlaw imkaniyatın beredi, bul formalar o`spirimlerden` tu`rli taypalarda, tu`rlishe sıpat ha`m mug`dar xarakteristikasına iye. Bunan tısqarı, bul metodika na`tijeleri balanı motivatsiyalaw tarmag`ı mazmunı haqqında ayırım juwmaqlar qılıw imkaniyatın jaratadı. Sub`ekt ushın a`detiy bolg`an reaksiya tu`rlerinen minez-qulıq usıllarınan` saylanıwı real ha`rekettegi mazmun payda etiw motivleri menen baylanıslı. Qulqındag`ı buzılıwlardı determinatsiyalawshı faktorlardan biri xarakter aktsentuatsiyası bolıp esaplanadı. Anıqlanıwınsha, aktsentuatsiyasın ayırıqsha tipleri ha`m deviatsiya tu`rleri ortasında korreliatsiyalıq baylanıslar bar. Anıqlang`an aktsentuatsiya tipinin` ku`shsiz orınların ko`rsetedi. Sonın` menen dezadaptatsiyag`a alıp keletug`ın psixogen reaksiyaların keltirip shıg`arıwına baylanıslı faktorlardı aldınnan ko`riw imkaniyatın beredi. Patoxarakterologik analiz sorawnaması (E.Lichko). Bul wazıypanı sheshiwde ja`rdem beriwshi na`zik qurallardan biri bolıp esaplanadı. Metodikanın` a`hmiyeti sonda, ol alkogolizatsiya, ha`m delinkventika psixologiyalıq beyimlilikke anıqlaw imkaniyatın beredi.²

G`a`zepleniw, qorqıw ha`m sol sıyaqlı basqa emotsiyalar insandı orap turg`an sharayatqa iykemlesiw funktsiyaların orınlaydı. G`a`zepleniw adamlarda da, haywanlar sıyaqlı tosıqlardı jog`altıwg`a, maqsetke erisiwdegi, dem alg`anda jag`ımlı sezimlerdi alıw ha`m basqa tosıqlardı jen`iwge qaratılğ`an. Sonın` ushın ha`r qanday agressiyanı ko`rsetiw nızam buzıwshılıq esaplanbaydı. G`a`zep – ma`lim bir jag`daydag`ı reaksiya ha`m ol adam ushın qa`terli jag`dayda kerek boladı. Eger g`a`zep «ku`sheyip» barsa, onda ol sharayattan u`stinirek boladı, ha`miyshe qa`weterleniw menen alıp barılıp, ol normal esaplana almaydı. Normadag`ı stresslerdin` uzaq mu`ddetke ta`siri og`an iykemlesiwge alıp keledi,

² N.Kamilova «Muammoli usmir: tashxis, tadjikot metodlari. Toshkent. 2004. B-19.

bunda agressivlik, joqarı ..., qorqıw ha'm nevrotikalıq simptomlardın kelip shıǵıwı o'zin basqarıw diziminin «buzılıwı» esaplanadı. Balalardın jalǵızlıqtı seze biliwi- birinshi na'wbette dosları menen a'hmiyetli da'rejede mu'na'sibetler ornatiw mashqalası sheshilmegenlikten da'liyller berilmegenlikten birqansha qa'weterli simptom. Dosları menen qarım-qatnasta a'hmiyetli za'ru'rlik defrivatsiyası o'zin ha'm basqalardı inkar etiwinin bar bolıwı basqalardıń beganalasıwına alıp keliwi mumkin. Jalǵızlıq shkalası (Rossiya ha'm basqa 1965) jalǵızlıqtı seziw da'rejesin anıqlawǵa imkan beredi. Sonday-aq biz o'spirim shaxslar ushın jalǵızlıq shkalası boyınsha ortasha ballardı anıqladıq. Balalar turmısında zorlıq minez-qulqı qa'liplesiwi tez-tez ushırap turadı. Olarg'a salıstırǵanda a'dette «urısqaqlıq», «g'a'zepleniw», «zorlıq», «miyrimsizlik» tu'sinikleri qollanıladı. U'lkeyip kiyatırǵan balalar qopallıq huqıqıy psixologiyalıq sabaqların anıqlaw a'meliy psixologıyanın birinshi da'rejeli wazıypası esaplanadı. Olardıń aldın alıw ha'm korrektsiyalaw usılları, jol- jobaların belgilew ushın shaxstın emotsional- erkli, da'stu'rli tarawın u'yreniw talap etiledi. Bul tarawlar quramalı sha'rayatlarda agressiv minez-qulıq formalarının kelip shıǵıwına sebep boladı. Ku'ndelikli turmista qopallıq tu'sinigi «Jaman niyetli aktivlik» ma'nisinde de qollanıladı. Biraq destruktiv minez-qulıqtın o'zi «jaman niyet» ke iye bolmaydı, onı «jaman niyetli» qılatug'ın na'rse- xızmet motivi , yag'nıy xızmet ne ushın, qanday maqsette a'melge asırılıp atırılǵanlıǵı. Sırtqı a'meliy ha'reketler ju'da uqsas bolıwı, biraq basqa-basqa motivler sebepli ju'z beriwi mu'mkin.

Usıǵan baylanıslı qopallıq qılıwshının eki tiykarg'ı tipin ajratıw mu'mkin: birinshi – motivatsiyalıq qopallıq (bunda qopal ha'reketlerdi a'melge asırıwdın o'zi a'hmiyetli boladı), ekinshi – instrumental qopallıq (bunda qopal ha'reketler qandayda bir maqsetke erisiw qural sıpatında a'hmiyetli boladı). Shaxsqa ta'n destruktiv meyiller motivatsiyalıq qopallıqta ju'zege kelgenligi sebepli a'melliy psixologlardı a'sirese usı tiptegi qopal minez-qulıq qızıqtırıwı kerek. Destruktiv meyiller

da`rejesin aniqlap, ashıq motivatsiyalıq qopallıqtın` ju`zege shıg`ıwında ma`lim boladı. Bunday imkaniyattı jaratıwshı analiz qurallarınan biri Bass-darki sorawnaması esaplanadı.

Bass-Darki sınılıwshı motivatsiyalıq tarawının` o`zgeshelikleri ha`m bul insang`a ta`n qopallıq minez-qulıq formaların aniqlaw imkaniyatın beredi. A.Bass ha`m A.Darki qopallıq ha`m dushpanlıq mazmung`a bolsa reaksiyaların` to`mendegi tu`rlerin ajratadı:

Fizikalıq qopallıq- basqa adamg`a salıstırg`anda fizikalıq ku`shten paydalanıw.

1. Belgisiz qopallıq- basqa adamg`a belgisiz bag`darlang`an yag`nıy hesh kimgе bag`darlanbag`an qopallıq.
2. Tejen`lik- arzımas na`rse ta`sirinde unamsız sezimlerin ko`rsetiwge tayarlıq.
3. Negativizm-bar bolg`an nızam qag`ıydalarg`a qarsı shıg`ıwdan baslap, olar menen gu`resiwge shekem bolg`an reaksiyalar.
4. Qapa bolıw- basqalardan olardıń haqıyqıy yamasa qıyalıy ha`reketleri sebepli jek ko`riw yamasa u`stinen ku`liw.
5. Gu`mansıraw- abaylılıq, isenimsizlikten tartıp , basqalardıń jaman niyette ekenligine qattı iseniw.
6. Verbal qopallıq- negativ qa`siyetlerdin` tu`rli dawıslar menen (baqırıw) yaki so`zler menen (g`arg`aw, jaman so`z aytıw) sa`wleleniwi.
7. Ayıpkerlik sezimi – sub`ektivtin` o`zin jaman insan dep oylaw, qılıp atırg`an isleri jamanlıq degen qıyalg`a barıwı, hu`jdan azabınan qıynalıwı.

Sorawnama 75 hu`kimnen ibarat. Biz sorawnamanı analiz qıldıq, ko`rsetkishlerdi esaplaw protsessin unifikatsiyaladıq. Onın` validligi ha`m isenimlilikin tekserdik.

Balalarde hulqıy buzılıwlar sebepleri ha`m xarakterin ashıwda a`meliy psixolog analiz, demek, isenimli metodikalıq apparattı izlew za`ru`rligin sezedi. Sotsial psixologiyalıq sorawnamasın (X.Rodjers, R.Daymondtnıń İPN shkalası) qollanıw arqalı shaxsıy rawajlanıwdın` qatar faktorların, solardan o`z-o`zin bahalaw, o`z-o`zin qabıl etiw, basqalardı qabıl etiw, mektep dezadaptatsiyasın

belgilewshi qarar ha'm is ha'reketlerde internallıqtın sa'wlelengenligin anıqlaw mumkin. Da'stu'rli orientatsiyalardı u'yreniw metodikası (Rokish,1968) O'spirimnin shaxsiy bag'darlang'anlıg'ı (idealları, umtılwları, turmıshlıq printsipleri ha'm qızıg'ıwshılıqları)ın anıqlaw imkaniyatın beredi. Da'stu'riy orientatsiyalardıń a'hmiyeti sonda, olar durıs yaqi nadurıs qa'liplesken aqılıy ha'm ruwxıy qarasları bar bolg'anda balalar ne sebepten ayırım jag'daylarda o'zin durıs, basqalarında bolsa g'ayrıotsial ta'rizde tutıwı, ayırım jag'daylarda ha'tte turaqlı tu'rde qa'liplesken unamlı qaraslar ha'm isenimler bastırılıp, ba'лки sa'wlelengen bolsada, unamsızları ko'zge taslanıwları , basqa jag'daylarda bolsa ha'mmesi kerisinshe bolıwın tu'siniwde ja'rdemlesedi. 22

Sotsial- psixologiyalıq sa'ykeslik shkalasınıq original variantı a'9o'n` jıl F.K.Rodgers ta'repinen islep shıg'ılǵ'an. Bul sorawnama g'alaba mekteptegi «ta'rbiyası qıyın balalar» dın` emotsiya ha'm minez-xulıq tarawındag'ı buzılıwların u'yreniw ushın (Murzenko V.A.), mektep adaptatsiyası – dezadaptatsiyasınıń ko'rsetkishı sıpatında baslang'ısh ta'limnen orta ta'limge o'tiwdegi qıyınshılıqlardı u'yreniw ushın (Prixojan. A.M. 1984), qa'niygelestirilgen mekteptegi ta'limnin` quramalasqan formalarına ta'n o'zgesheliklerin u'yreniw ushın (Snegireva T.V. 1978), orta arnawlı ha'm joqarı oqıw orınları sha'rayatına iykemleskenliktin` individual o'zgesheliklerin u'yreniw ushın (Osnitskiy A.K. 1992) balalardıń tu'rli toparlarında sınap ko'rilgen. O'lshew a'sbabı sıpatında İPM shkalası tek g'ana mektep adaptatsiyası-dezadaptatsiyası ushın emes, al balanı o'z-o'zine, o'z imkaniyatlarına bahasın biliwge ta'n qayta ko'rip shıg'ıwg'a iytermelewshi o'zi haqqındag'ı pikirlerdi , onı quramalı jas da'wirleri ha'm quramalı jag'daylarda qayta ko'riwdi ha'm analizlewdi bir qansha joqarı differentsiatsiyalaw uqıplılıg'ına iye. Biraq bul metodikanın` tu'rli jergilikli variantları ja'rdeminde alınatug'ın ko'rsetkishler jetkilikli da'rejede sa'ykeslestirilmegenligi ha'mde sorawnamadag'ı hu'kimler menen olar salıstırılǵ'an shkalalar ortasında baylanıslılıq jeterli da'rejede emesligin aytıp o'tiw kerek.

1.2. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtın` rawajlanıwının` nızamlıqları.

Mektepke shekemgi da`wirdegi balalarda agressivlik ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı boladı eken. Bull sebepler tiykarınan, ata-analardıń balaların «o`z dosları menen til tabısıp kete almaydı», «basqa balalar menen oynay almaydı» sıyaqlı rawajlanıwdag`ı ayırım o`zgerisler sıyaqlı kemshilikler barlıg`ın ko`rsetiwi mu`mkin, ha`mde ata-analardıń biykarg`a emes dep esaplaytug`ın temperamenttin` faktorlarında da ko`riniwi mu`mkin.

Sotsiallıq dezadaptatsiya, balanın` urısqaqlıg`ı sebepleri onın` psixikası ha`m shaxsının` to`mendegi faktorlarına baylanıslı bolıwı mu`mkin:

- qarım-qatnas uqıbının` joqlıg`ı;
- qarım-qatnas jag`dayında o`zin didekvat emes bahalaw;
- a`tiraptag`ılarg`a joqarı talaplar;
- emotsional mu`na`sibettin` joqlıg`ı;
- qarım-qatnasqa tosqınlıq qılıwshı ustanovkalar, mısal ushın sa`wbetlesin kemsitiw sıyaqlı, o`zinin` u`stemligin ko`rsetiwi. Bul qatnastı o`z ornında ba`sekige aylandıradı.

Bala qaysı sebep orın alıwına ko`re, o`zi menen ten` jastag`ılar o`zinin` qatarınan onı «shıg`arıp taslag`anda» yaki o`zi passiv boysınadı yaki o`zi ashıw menen doslarınan keyinirek o`sh alıw istegi menen ketedi.

Qarım-qatnas uqıbının` joqlıg`ı basqa balalar menen mu`na`sibette ju`da a`hmiyetli tosıq bolıp esaplanadı. Qarım-qatnas uqıbı jaqsı bes-segiz baladan ibarat bolg`an toparda minez-qulıq treningi ja`rdeminde qa`liplestiriw mu`mkin. Bala ne ushın qatnasta bola almaydı dep ata-analarg`a soraw beriw a`hmiyetli esaplanadı. Bunda juwap bala u`yde ta`rbiyalang`an, dosları menen derlik qarım-qatnasta bolmag`an, sebebi baslang`ısh balalar baqshasında da`slepki sotsial baylanıslardı tabıssız tamamlag`annan son` onı baqshadan alıp ketken. Shan`araqtag`ı ta`rbiyanın` unamlılıg`ın jamanlamay, ba`ri bir dosları menen qarım-qatnasta bolmaw, bala rawajlanıwına unamsız ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin,

o`zin bahalawda deformatsiyag`a alıp keliwi mu`mkin, doslarına salıstırg`anla adekvat emes bawalawdı qa`liplestiriwge alıp keledi. Qarım-qatnas uqıplılıg`ının` joqlıg`ı bala qarım-qatnası qıyınshılıqların belgileydi. Ko`bine bul basqa bir unamsız ko`rinisler menen baylanıslı qarım-qatnas uqıpların u`yreniwde tosqınlıq qıladı, ba`rqulla unamsız emes, shaxstın` basqa tarawına ta`sir etedi, eger sonday bolsa onda bul korrektsiyalıq jumıstı talap etedi.

Balanı o`zin qarım-qatnas protsessinde adekvat emes bahalawı, ha`tte anıq bir uqıbının` barlıg`ında, sotsial baylanıslardı tiklewde qıyınshılıqlardıń kelip shıg`ıwında tiykar bola alıwı mu`mkin. Eger sonday jag`day ba`ribir payda bolsa onda mu`na`sibetler oyın sıpatında payda bolıwı mu`mkin.

E.Bern oyındı da ashıq qarım-qatnasqa qarsı qoyadı. Oyunlar shaxstın` rawajlanıwına ja`rdem bermeydi, say kelmeydi, ba`lkim u`yde bolg`an unamsız tendentsiyalardıń to`menlewine alıp keledi-deydi. Mısal ushın, o`zine u`lken baha bergen bala passiv, o`zine isenimi joq bala menen dos bolıwı mu`mkin, sebebi ol og`an qulaq saladı ha`m onnan joqarı bolıw za`ru`rligin qanaatlandıırıwg`a jol beredi. Ekinshi bala qarım-qatnasta tek g`ana onın` menen qatnastı u`ze almaslıg`ı ushın qollap quwatlawı mu`mkin. Eger adekvat emes o`zin bahalag`an bala o`zine baha beriwdi o`zgerte almaydı, tek g`ana qanday da bir shaxstın` negativ o`zgesheliklerin rawajlandırıwg`a tu`rtki boladı.¹⁰

Balanın` o`zine o`zine baha beriw pa`s, adekvat ha`m joqarı bolıwı mu`mkin. Adekvat o`zine baha beriwdi o`zi qarım-qatnastag`ı jetiskenliktin` girewi emes, biraq o`z-o`zine baha beriw deformatsiyalang`an bolsa, onda bul sotsial dezadaptatsiya ushın za`ru`rsharayat esaplanadı. O`zine to`men baha bergen bala ko`bine isenimsizlik, autistiklik yaki is-ha`reketinin` agressiv tendentsiyaları menen joqarı qa`wipsirewge iye.

Aqırğ`ı jag`dayda agressiv balanın` o`zine baha beriw to`menletetug`ın kemsitiw, tergew ornın toltıradı. Sonlıqtan eger bala agressiv bolsa, bul onı o`z-o`zine baha beriw «tegislemeydi», tek g`ana balanı a`tıraptag`ılar o`zin jaqsı ko`riwshi, o`zinen kewli tolatug`ın, o`zine isengen dep baha beredi. Bunda ata-

anaların olardın` balalarda joqarı emes, to`men bahalaw dep isendiriw qıyın ha`m onı kemsitiw mu`mkin emes.

O`zine joqarı baha bergen bala sa`wbetlesip turg`an adamnıń so`zinde bo`liwge ha`reket etedi. Ol bunda o`zinin` u`stemligin ko`rsetiwge ha`reket etedi, o`z imkaniyatlarına joqarı baha beriwi ha`m aktivlik na`tiyjeleri qollap-quwatlawların qa`leydi. Biraq, ol ulıwma basqasha reaktsiyag`a ushıraydı. Bul o`z-ara mu`na`sibetlerdin` buzılıwına alıp keledi. Son`ın ala bala o`zinin` doslarınan ja`nede o`tip ketiwge ha`reket etedi, biraq ja`ne u`lkenirek, o`zinen iyteriwleri ushıraydı. Bunday balag`a da`slep ha`mmeden burın so`ylew, miyine kelgen pikir di sol waqıtın` o`zinde aytıw intellektual ba`sekilerde kerek, a`piwayı qarım-qatnasta bunday bolıw kerek emes, dep tu`sindiriw za`ru`r. Onı ishindegilerin aytıp beriwge tayarlıg`ın basqa balalar tu`sinip jetiwi ushın biraq waqıt ku`tip turıw kerek.

Baladan soraw mu`mkin: «Sen ushın ne za`ru`r» Klassta dosların`nıń bolıwına yamasa oqıtıwshıg`a sen birinshi bolıp ma`seleni sheshkendi ko`rsetiw me? Eger bala og`an o`zinin` pu`tin barlıq bilimlerin ko`rsetiw za`ru`rlirek bolsa, onıń menen birgelikte onı bul orıng`a ne alıp kelgenligi, dosları qashan onıń u`stinen ku`liwin, og`an qarsı barlıq na`rseni qastan qılıwların baslag`anın analiz qılıw kerek.

Eger o`zine joqarı baha bergen bala ayırım minez-qulqının` qarım-qatnastag`ı uqıpların bilmese, qaysı bir dosları menen za`ru`r bolg`an normal o`z-ara mu`na`sibetler onda balanı qarım-qatnastın` ha`r qıylı usıllarına u`yretiw za`ru`r, qanday so`zler ornına ha`m qandayları onnan shetke alıp ju`riwlerin ko`rsetiw kerek. Eger bala qatnasınıń kelispewshilik formasında turıp alsa da, bunda ol sonıń menen abırayın ko`teredi de, onı a`ste say mu`mkinligi, o`zin ha`m basqa adamdı kemsitpesten so`ylew kerekligi ha`m birewdi kemsitiw ju`da` u`lken sheshenlik bolsa da kemsitip atırg`an adamdı joqarı ko`teredi, degen ga`p emes dep tu`sindiriw kerek.

O`zine joqarı baha beriwi ko`bine a`tıraptag`ılarg`a joqarı baha beriwi menen baylanıslı boladı. Eger son`g`ıları bul talaplarg`a juwap bermese, bala

qaysarlıq qılıwdı baslaydı dosları ha'm u'kenlerge salıstırg`anda agressiyanı ko`rsetedi. Eger bala tayanış ha'm tu`sinbese, a`tiraptag`ı adamlar menen bolg`an unamsız mu`na`sibetler ha'm temperamentin` ayırım o`zgesheliklerin, yag`nıy joqarı emotsional mu`na`siplikti rawajlandırıwg`a, emotsional reaktsiyanı basqarıp bolmawına tu`rtki boladı. Bul o`z na`wbetinde balanı a`tiraptag`ı adamlar menen bolg`an o`z-ara mu`na`sibetlerin to`menletedi, birgelikte oynawg`a tosqınlıq qıladı, sebebi ha`tteki eger olar birgelikte qabıl etilgen oyın qag`ıydalarg`a durıs kelmesede emotsional teksizlik balag`a o`z qa`lewlerin basqarıw qıyın boladı.

Joqarı qa`wipsirew de balada qarım-qatnastın` qıyınshılıqlarınin` kelip shıg`ıwında tiykar bolıp xızmet etiwı mu`mkin. Birinshiden, sebebi qa`weterlenip turg`an bala qarım-qatnasta anıq bir emotsional diskomforttı jaratıwı mu`mkin, tez-tez qaytadan tekseriwler, qıyınshılıqlar onı basqalarg`a qaram bolıwına, o`zinen ku`shlirek, «za`ru`rlerge qaram bolıa keliwi mu`mkin».

Ekinshiden, qa`wipsirew o`zine to`men baha beriw menen baylanıs ornatiwda tosıq bolıwı mu`mkin. Bunday sıpatqa iye bolmawshılıq, baqırıw, ha`mmenin` aldında kemsitiwlerden qorqadı, eger ol eki bul na`rseni esite almag`an bolsa qaytadan soray almaydı ha'm sonın` ushın ol dosları aldında da`wdır, a`ytewir shaxs sıpatında iz qaldıradı.

Qorqınısha ju`retug`ın o`zine to`men baha bergen bolsa da o`zin qapa etip qoymaydı. Ol o`zine salıstırg`anda kemsitiw esitsede ol hesh na`rse esitpegendey bolıp turadı, ha`mme arasında topalan` etkeni ushın unamsız oyınlardan shetletiliwge ma`jbu`r. Biraq balada qatnas za`ru`rligi jog`almaydı ha'm oldosları aldında onı o`z toparına qabıl etiwlerine jol izleydi, biraq bul ha`reketler dosları ta`repinen unamsız qabıl etiledi ha'm ol toparada autsayder ornın iyelewi mu`mkin. Qorqınısh ko`bine sezigirlik ha'm shag`ıp alıw menen baylanıslı boladı.

Bala a`dette a`hmiyet bermeytug`ın so`zler, qorqınıshlı ha'm sezigir balag`a qattı ta`sir etedi ha'm ko`bine o`zin u`kenlerdin` oylawınan go`re ko`birek ayıpdar dep bilei. Sonın` ushın sezigir ha'm qorqınıshlı bala menen

ayırım bir faktorlar, yag`nıyolardı joytıp bolmaytug`ın, biraq a`sirese olardıń keypiyatı ha`m minez-qulqına unamsız ta`sir etetug`ınlarg`a desensibilizatsiya o`tkiziw kerek.

Sezgir ha`m na`wbetlengish balalardıń emotsional tu`siniklerin ata-anaları u`lken shıdam menen arqayınlıq penen qabıl etiwleri kerek. Bunday balalarg`a tu`sindirip o`tip, qolaysız so`zler ha`m eskertiwler olarg`a tiyisli ha`m adamlar bazıda olardı kemsitip, kewline tiyedi dep aytıw kerek. Shaxslardıń joqarıda ko`rsetilgen o`zgeshelikleri shaxs rawajlanıwına ta`sir etetug`ın, normal qatnasqa ha`m kontakt ornatiwg`a tosıqlıq qılatug`ın ha`m usı orında sotsial dezadaptatsiya sebeplerinin` bolıwı o`zine ta`n ta`sirlerge iye.

Sotsial mu`na`sibetlerdin` ha`r qanday buzılıwı shan`araq mu`na`sibetleri buzılıwlarınan aladı, misalı: shan`araqtag`ı ta`rbiya (shan`araq mu`na`sibetleri, shaxstı deformatsiyalaytug`ın, balanın` baqshada bolg`an mu`na`sibetlerinin` buzılıwına alıp keledi. Ananın` balag`a bolg`an unamsız mu`na`sibetijaslıq da`wirinde ana ushın bala o`smirlik jasında ju`da` qıyın mashqalalarda qaytadı). Sonın` ushın shaxstın` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya qılıw tek g`ana qatnas uqıpların qa`liplestirip ha`m balanı dosları menen mu`na`sibetin uyg`ınlastırıwdan ibarat bolmay, ba`lki birinshi na`wbette balanı sotsial ortalıq penenja`njel paytında payda bolg`an unamsız sotsial mu`na`sibetlerdi joq etiw kerek. Shan`araqta mu`na`sibetlerdi uyg`ınlastırıwg`a a`sirese jumıstı ata-analardan baslaw kerek ekenligi tu`sindiriledi, balag`a bolg`an ustanovkalar, bala u`lkenlerdin` o`zine bolg`an mu`na`sibetin o`zi qa`liplestiriwden go`re tezirek qabıl etedi.

Eger sotsial mu`na`sibetler, sotsial dezadaptatsiya sebepleri bolıp shıqqan bolsa, ol tamamlang`an bolsa, bunnan keyin ata-ana ajırasıp ketse ha`m balanın` atası menen bolg`an mu`na`sibeti u`zilse, onda bul tamamlang`an unamsız mu`na`sibetler na`tiyjesinde payda bolg`an shaxs strukturalarına a`hmiyet beriw za`ru`r.

Shaxs basqa adamlar menen birge bolg`an o`z-ara baylanıslardı orınlap turıwshı ashıq sistemadan ibarat, sonın` ushın mu`na`sibetlerdegi qıyınshılıq

a`tiraptag`ılar menen o`z-ara baylanısta, a`tiraptag`ılar menen mu`na`sibettin` o`zide kiredi. Biraq mu`na`sibetlerdin` ekinshi qatarı shaxstı du`ziwshi bolıp, ko`bine mu`na`sibetlerdin` birinshi ko`rinisi bolıp belgilenetug`ın o`zine ta`n mu`na`sibet esaplanadı. Sonın` ushın shaxstın` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya qılıw o`z ishine balanı o`zine baha beriw jumısın da qosıw kerek.

Na`tiyjelerdi ko`rip shıg`ıp juwmaq shıg`arıw mu`mkin, balanın` kishi mektep jasındag`ı shaxsının` sotsial dezadaptatsiyasın korrektsiya etiw bag`darlarıda tiykarg`ı to`mendegiler:

1. Qarım-qatnas uqıpların qa`liplestiriw.
2. Balanı – shan`araq ha`m dosları menen bolg`an mu`na`sibetlerin uyg`ınlastırıw.
3. Bazı bir shaxs o`zgeshelikleri, qarım-qatnasqa tosıq bolıp atırg`an o`zgesheliklerin korrektsiya qılıw, yaki bul o`zgesheliklerinin` kelip shıg`ıwın sonday o`zgertiw kerek, olar qatnas protsessine unamsız ta`sir etsin.
4. Balanın` o`zine-o`zi durıs baha beriwın korrektsiya qılıw.

1.3.Mektepke shekemgi da`wirdegi balalardın` individual

o`zgeshelikleri.

Ontogenezde 3 jastan 7 jasqa shekemgi da`wir baqsha jası da`wiri yamasa mektepke shekemgi jas esaplanadı. Bala rawajlanıw protsessinde adamzat ta`repien jaratılğ`an na`rse ha`m predmetler menen mu`na`sibetke kirisedi. Bala adamzat qolg`a kirgizgen barlıq jetiskenliklerdi aktiv ra`wishte iyelep baradı. Bunda predmetler du`n`yasın, olar ja`rdeminde a`melge asırılatug`ın is-ha`reketlerdi, tildi, adamlar menen qarım-qatnastı iyelep barıwı, xızmet motivlerinin` rawajlanıw, qa`biletlerinin` o`sip barıwı, u`lken adamlardın` tuwrıdan-tuwrı ja`rdeminde a`melge asırıp barılıwı kerek. Tiykarınan usı da`wirden baslap balanın` g`a`rezsiz xızmeti ku`sheye baslaydı.

Baqsha jasındag`ı balalarg`a beriletug`ın ta`rbiya, olardın` quramalı ha`reketlerdi o`zlestiriw, elementar gigiena, ma`deniy ha`m miynet ta`jriybelerin ka`liplestiriw, so`ylewin rawajlandırıw ha`mde sotsial a`dep-ikramlıq ha`m

estetika talg`amının` da`slepki ko`rteklerin payda etiwge qaratılıwı kerek.

Ataqlı rus pedagogi Lesgaftın` pikirinshe, insannın` baqsha jasındag`ı da`wiri sonday bir basqış bolıp, bul da`wirde balalarda xarakter qa`siyetlerinin` u`lgileri qa`liplesip, a`dep-ikramlıq xarakterinin` tiykarları ju`zege kele baslaydı.

Baqsha jasındag`ı balanın` ko`zge taslanıp turıwshı o`zgesheliklerinen biri, olardıń ha`reketshen`ligi ha`m elikleushen`ligi esaplanadı. Bala tabiyatının` tiykarğ`ı nızamlıg`ın bılay tu`sindiriw mu`mkin: bala u`zliksiz xızmet ko`rsetiwdi talap etedi, biraq ol xızmet na`tiyjesinen, ba`lkim xızmettin` ha`r turliligi ha`m dawamlılıg`ınan sharshaydı. U`lkenler ha`m ten`qurları menen bolg`an qarım-qatnas arqalı bala a`dep-ikramlılıq normaları, adamlardı an`lawı, sonday-aq, unamlı ha`m unamsız mu`na`sibetler menen tanısa baslaydı. Baqsha jasında bala endi o`z denesin jaqsı basqara aladı, onın` ha`reketi sa`ykeslestirilgen halda boladı. Bul da`wirde balanın` so`ylewi tez rawajlana baslaydı, ol jan`alıqlardı iyelewge qarag`anda o`z bilgenlerin bekkemlewge mu`ta`jlik sezedi, o`zi bilgen ertegin qayta-qayta esitseda sharshamaw usı da`wirge say o`zgeshelik esaplanadı.

Baqsha jasındag`ı balalardıń mu`ta`jlikleri ha`m kızıg`ıushılıqları ju`da` tez rawajlanadı. 3-7 jasında balalardıń tiykarğ`ı xızmeti to`mendegi izbe-izlikte o`tedi:

- predmetlerdi u`yreniwi;
- jeke predmetli oyunlar, ja`ma`a`t syujetli-rol`li oyunlar;
- jeke ha`m toparlıq do`retiwshilik;
- jarıs oyunları;
- qarım-qatnas oyunları;
- u`y miyneti.

Baqsha jasındag`ı balalar so`ylewdi biraz jaqsı o`zlestirgeni ha`m ha`dden tis ha`reketshen`ligi sebepli olarda o`zlerine jaqın bolg`an u`lken adamlar ha`m ten`qorları menen qarım-qatnasta bolıw mu`ta`jligi tuwıladı. Olar tar shen`berden ken`leu shen`berdegi mu`na`sebetlerge umtıla baslaydı. Olar endi

baqshadag`ı dosları ha`m qon`sı balalar menen da ja`ma`a`t bolıp oynaug`a umtıladı.

Ha`mme na`rseni bilip aliug`a bolg`an mu`ta`jlik ku`sheydi. Bala ta`biyatına say bolg`an ku`shli mu`ta`jliklerden ja`ne biri, olardıń ha`r na`rseni jan`alık sıpatında ko`rip , onı bilip aliug`a umtıluwında esaplanadı.

Baqsha jasındag`ı balalar turmısında ha`m olardıń psixikalıq ta`repten o`siwinde qızıwdıń roli u`lken bolıp, kızıg`ıu tap mu`ta`jlik sıyaqlı, balanı qandayda bir xızmetke iytirmelewshi faktorlarınan biri esaplanadı. Sonıń ushın kızıg`ıwdı biliw protsessi menen baylanıslı bolg`an quramalı psixikalıq ha`diyse dese boladı.

Balanıń kamal tabıuında, kızıg`ıwdıń a`hmiyeti sonda, bala qızıqqan zatın imkanı barınsha teren`lew biliwge umtıladı ha`m uzaq waqıt dawamında qızıqqan na`rsesi menen shug`ıllanıwdan zerikpeydi. Bul bolsa, o`z na`wbetinde balanıń dıqqatı ha`mde erki sıyaqlı a`hmiyetli qa`siyetlerdi o`siriwge ha`mde bekkemlewge ja`rdem beredi. 3-7 jaslı balalardıń psixikalıq rawajlanıuında ko`rkem do`retiushilik xızmet tu`ri bolg`an muzıkanın a`hmiyeti ju`da u`lken. Muzıka arqalı balalar qosıq aytıug`a, muzıka seslerine say ritmik ha`reketlerdi uyrenedi.

Siz bilesiz, balanıń jası u`lkeyip g`a`rezsiz qılıw imkaniyatı asqan sayın onıń do`geregindegi na`rse ha`m ha`diyseler boyınsha ko`z qarası ken`eyip baradı. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardıń jetekshi xızmeti oyın bolıp, bul jastag`ı balalardıń oyınların u`shke bo`liw mu`mkin:

- 1.Predmetli oyınlar(15-20 minut oynaladı);
- 2.Syujetli-rolli oyınlar (30-60 minut oynaladı);
- 3.Kag`ıydaı oyınlar (1 saattan eki ku`nge shekem dawam etiwı mu`mkin).

Baqsha jasındag`ı balalardıń oyın xızmeti ma`seleleri a`sirler dawamında ju`da ko`p alımlardıg`n dıqqatın o`zine tartıp kelmekte. Baqsha jasındag`ı balalar o`zlerinin oyın xızmetinde tez-tez adımlap baratırğan mazmunlı turmısımızdın barlıq ta`replerin sa`wlendiriwge ha`reket etedi.

Bala a`tirapındag`ı na`rseler du`n`yasın biliw protsessinde olar menen

tuwrıdan-tuwrı a`meliy qarım-qatnasta bolıwǵa umtıladı. Bul jerde sol na`rse xarakterli esaplanadı, bala ha`dden tıs biliwge umtılwı na`tiyjesinde o`zinin` qurıbı jetpegen , tek g`ana u`lkenlerge say bolǵan is ha`reketlerdi isleuge umtıladı. Ma`selen, bala avtomashınanı yamasa tramvaydı o`zi aydag`ısı, xaqıyqıy atqa minip ju`rgisi, ushıwshı bolıp xaqıyqıy samolyottı baskarg`ısı yamasa xaqıyqıy militsioner bolǵısı keledi. Bala o`zindegi bunday mu`ta`jliklerdin` birewinde xaqıyqıy jol menen qanaatlandıra almaydı. Bul orında soraw tuwıladı. Balanın` ku`n sayın asıp baratırǵan ha`r tu`rli mu`ta`jlikleri ha`m onın` tar imkanıyatı ortasındag`ı qarama-qarsılıqtı qalay sheshiw mu`mkin? Bul qarama-qarsılıq tek g`ana balanın` oyın xızmeti arqalı sheshiledi.

Oyın balalar turmısında ko`p qırılı xızmet bolıp, onda u`lkenlerge say bolǵan miynet, ha`r tu`rli na`rseler haqqında oylau, qıyal su`riw, dem alıw ha`m kuwanış protsesslerinin` barlıǵı oyın xızmetinde anıq boladı. Sonı aytıp o`tiu orınlı, oyın tek g`ana sırtqı ortalıqtag`ı na`rse ha`diyselerdi biliw quralı emes, ba`lkim qu`dretli ta`rbiya quralı da esaplanadı. Do`retiwshilik ha`m syujetli oyınlarda balalardın` barlıq psixikalıq protsessleri menen birgelikte olardıń jeke o`zgeshelikleride qa`liplesedi. Demek, baqshadag`ı ta`lim-ta`rbiya islerinin` jetiskenligi ko`p ta`repten balanın` oyın xızmetin maqsetke muwapıq sho`lkemlestiriwge baylanıslı. Solay etip oyın balalar qıyalı arqalı jaratılǵan na`rse emes, kerisinshe, balalar qıyalının o`zi, oyın dawamında ju`zege kelip , rawajlanatug`ın psixikalıq protsess esaplanadı. Sonıda aytıp o`tiw kerek, pan-texnika ten`siz rawajlanıp atırǵan ha`zirgi zaman, balalarg`a bir sıyqırlılıqtay ko`rinedi. Na`tiyjede olar da o`zlerinin` ha`r tu`rli oyın protsesslerinde analitik tu`rde ha`r tu`rli qıyalıy na`rselerdi oylap tabadı(ushatug`ın at, adam mashina, soyleytug`ın terek sıyaqlılar). Balalar qıyalıy obrazlar arqalı tek g`ana kitapta bar na`rselerdi emes, ba`lkim o`z mu`ta`jliklerinde sa`ulelendiredi.

Balalardın` oyın xızmetindegi ha`r tu`rli qıyalıy obrazlardı jaratıwı, olardıń sırtqı ortalıqtag`ı na`rse ha`m ha`diyselerdi sawlelendiriwi passiv protsess emes, ba`lkim aktiv do`retiushen`lik protsessi ekenliginen derek beredi.

Balalar o'ynash xizmatining ja'ne bir o'zgarishligi bul o'ynash protsessinde balaning qiladigan is-harakatlari ham atqaradigan rolining ko'pchilik ulumli xarakteriga iye ekanligida esplanadi. Buni bilay tushundirish mumkin, bala o'zining har turli o'yinlarida o'ziga tanis bolgan tek g'ana jalg'iz bir shofyorning, doktoring, militsionerding, tarbiyashining is-harakatining g'ana emes, balkim ulumli shofyorlarning, doktorlarning, tarbiyashilarning is-harakatlarini sa'ulelendiradi.

Bul jastagi balalar o'zining ko'p vaqtin o'ynash menen o'tiredi, a'stase, 3 jastan 6-7 jastga shekem o'ynash a'hmiyatli ravanlanish jolining basish o'tedi: predmetli-basqari ham belgili o'yinlardan tartib qag'aydali syujetli-rolli o'yinlarga shekem. Bul jastda wirodida barliq o'ynash turlerinin ko'rihi mumkin.

Bul jastda wirodida to'mendegi tiykaragi xizmat turlichi izbe-iz quramalasish baradi: predmetlar menen basqari o'ynash, konstruktiv tiptegi jeke predmetli o'ynash, jam'a'atlik syujetli-rolli o'ynash, jeke ham toparliq do'rtlashilik, o'ynash-jarish, o'ynash qarim-qatnas, u'y miyneti. Kishi maktab jastidagi balalar tiykarigan predmetlar, har turli o'ynashlar menen jalg'iz o'zlarini o'ynaydi. O'zlarining predmetli ham konstruktorli o'ynashlarida qabil etiw, este saqlaw, qiyal, oylaw protsesslarini, sonday-aq, o'z harakat qabiletlarini quramalashtirish baradi. Albette turmish tajribelari ham xizmati shen'beri sheklengen kishi balalar o'zlarining o'ynashlarida tek g'ana konkret adamlar ham olarning is-harakatlarini sa'ulelendiradi. Ma'selen, a'kesi, ajag'asi ham tarbiyashisi siyaqlilardi. Orta yamasa ulken baqsha jastidagi balalarning o'ynashlarida bolsa, bunday obrazlar ulumli xarakterga iye bola baslaydi. A'ste aqirni orta maktabke shekemgi dawirga barish o'ynash jam'a'atlik turiga o'zgerish ham og'an ko'plew balalar qosila baslaydi. Balalarning jeke o'zgarishliklarini olarning jam'a'at o'ynashlarida baqlaw qolayli. O'z o'ynashlarida balalar ulkenlerding predmetlarga mu'na'sibetini g'ana emes, olarning o'z-ara mu'na'sibetinde sa'ulelendiradi. Sonday-aq jam'a'at o'ynashlarida balalar bir topar adamlarning quramali turmishliq xizmatinde sa'ulelendiradi. Ma'selen, "poezd" o'ynash alayiq. Bunda mashinist, parovozga ko'mir jag'awshi,

provodnikler kontrolyorler, kassir, stantsiya qa`nigeleri ha`m jolawshılar boladı. Balalardıń mine usınday ja`ma`a`t oyınları artistler xızmetine uqsaydı. Sebebi, ja`ma`a`t oyınındag`ı ha`r bir bala o`z rolin jaqsı oйнаug`a umtılw menen birge, oyının` ulıwma mazmunınan shetke shıg`ıp ketpewge tırsadı. Bul bolsa ha`r bir baladan o`zinin` pu`tkil qabiletin iske salıwdı talap etedi. Belgili rollerge bo`lingen ja`ma`a`t oyını balalardan kag`ıydalarg`a boysınıwın ha`m ayırım wazıypalardı atqarıwdı talap etedi. Sonın` ushın balalardıń bunday ja`ma`a`tlık oyınları psixologiyalıq ta`repten u`lken a`hmiyetke iye. Sebebei, bunday oyınlar balalarda erklilik, jaqsı qarım-qatnas, oyın qag`ıydalarına ha`m ta`rtip-intizamg`a boysınıw sıyaqlı basqada unamlı pa`ziyetlerdi ta`rbiyalaydı ha`m rawajlandıradı.

Usı jas da`wiri rawajlanıw ushın za`ru`r bolg`an eki xızmet tu`ri menen baylanıslı: miynet xa`m oqıw. Bul jastag`ı balalardıń oyın, miynet ha`m oqıwdı o`zlestiriwinin` izbe-izligi basqışın anıqlaw mu`mkin, bunda mektepke shekemgi da`wir analiz maqsetinde sha`rtli ra`uishte 3 ke bolinedi: (3-4 jas) kishi mektepke shekemgi da`wir yamasa kishi baqsha jası, (4-5 jas) orta mektepke shekemgi da`wir yamasa orta baqsha jası, (6-7 jas) u`lken mektepke shekemgi da`wir yamasa u`lken baqsha jasına. Bunday bo`liu jas da`wirler psixologiyasında balalardıń psixologiyası ha`m minez-qulqındag`ı tez ha`m sıpat o`zgerislerdi jazıp barıw ushın qollanıladı.

Kishi mektepke shekemgi jastag`ı balalar qag`ıydag`a muwapık jalg`ız oynaydı. O`zlerinin` predmetli ha`m konstruktorlı oyınlarında qabıl etiw, este saqlau, qıyal, oylau protsesslerin, sonday-aq, o`z ha`reket qa`biletlerin quramalastırıp baradı. Usı jastag`ı balalar syujetli-rolı oyınlarında a`dette turmıslarında baqlanatug`ın u`lkenlerdin` ha`reketlerin qayta ko`rsetedi.

A`ste aqırın orta mektepke shekemgi da`wirge barıp oyın ja`ma`a`tlık tu`rge o`zgerip ha`m og`an ko`plew balalar qosıla baslaydı.. En` tiykarg`ısı bul oyınlarda u`lkenlerdin` predmetli du`n`yaga qarata minez-qulqı ta`kirarlanbaydı, adamlar arasındag`ı mu`na`siybetke imitatsiya(eliklew) qılınadı. Balalar usı mu`na`sibetler tiykarında qurılatusın roller ha`m kag`ıydalardı ajratadı, oyında

og`an a`mel qilınıwın qattı qadag`alaydı ha`m o`zleride olarg`a boysınıug`a ha`reket etedi. Balalardın` rollı-syujetlı oyunları ha`r tu`rli temalarda bolıp, turmıslıq ta`jriybesi arqalı jaqsı tanıs. Balalar ta`repinen qayta atqarılğ`an roller-shan`araqlıq (ata, ana, apa, ata, ul, qız h.t.b) yamasa ta`rbiyalıq (ta`rbiyashı) yamasa ertek qaxarmanları (qasqır, tu`lki, ayıu, qoyan, eshki) yamasa ka`siplik (shıpaker, komandir, oqıtıushı). Rollerdi atqaratın u`lkenler yamasa balalar yamasa olardın` ornın basatug`ın oyınshıqlar bolıuı mu`mkin.

Orta ha`m u`lken mektepke shekemgi da`wirde syujetli-rollı oyunlar rauajlanadı, biraq kishi mektepke shekemgi jas da`wirinen oyınlarg`a kiritiletug`ın ha`m a`melge asırılatus`ın temaları, rolleri, oyın ha`reketinin` kag`ıydaları menen parıqlanadı. Ta`biyiy xarakterdegi ko`p g`ana roller sha`rtlilerine almasırladı ha`m belgili oyın baslanadı. Ma`selen, a`piwayı kubiklerden mebeller, mashina, adamlardı sa`wlelendiriw.

Oyınlarda tiykarg`ı rol kag`ıydalarg`a boysınıug`a ha`m mu`nasibetlerge, ma`selen, subordinatsiyag`a ajratıladı. Bunda birinshi ma`rte liderlik payda boladı, balalarda sho`lkemlestiriwshilik ko`nlikpeleri ha`m ta`jriybeleri rawajlanadı.

Soday-aq bir qatar oyınlı jeke xızmettin` belgili tu`rlerinen ja`ne biri suwret salıw esaplanadı. Og`an a`ste ko`plew qıyal, qabıl etiw ha`m oylau qosılıp baradı. Bala ko`rgenlerin tu`sindiriwden waqıt o`tiwi menen bilgenlerin, esinde barın ha`m o`zi oylap tapqanların sızıug`a o`te baslaydı. Oyın-jarıs ayrıqsha klassqa ajratıladı, bunda jen`iske erisiw balalardı o`zine ko`pleu tartadı. Shama menen, tap usınday oyınlarda jetiskenlikke erisiw motivatsiyası kaliplesedi ha`m bekkemlenedi.

U`lken mektepke shekemgi jas da`wirinde konstruktorlıq oyını miynet xızmetine aylana baslaydı, oyın protsessinde bala turmısta za`ru`r bolğ`an qandayda bir na`rse jasaydı, jaratadı, quradı. Balalar bunday oyınlarda a`piwayı miynet ko`nlikpelerin ha`m ta`jriybelerin iyeleydi, olarda a`meliy oylau aktiv rawajlanadı. Bala oyında ko`plep u`y-sharwa a`spapları ha`m predmetlerinen paydalanıwdı u`yrenedi. Balada o`z is-xa`reketlerin jobalastırıw qa`bileti payda

boladı ha`m rawajlanadı, ko`p xa`reketleri ha`m aqılıy operatsiyaları, oyları ha`m qıyalı teren`lesedi.

Bul jas da`wirindegi balalar suwretli o`nerdi yag`nıy suwret salıwdı jaqsı ko`redi. Balanın` neni ha`m qanday sızıwına qarap, onın` do`gerek a`tıraptı qanday qabıl etiwın, este saqlawı, qıyalı ha`m oylawın` o`zine saylıg`ın dodalaw mu`mkin. Suwretler arqalı balalar sırtqı du`n`yadan alıp atırğ`an ko`z qarasları ha`m bilimlerin jetkeriwge ha`reket etedi. Suwretler balanın` fizikalıq ha`m psixikalıq jag`dayına qarap o`zgeriwi mu`mkin. Anıqlanıwınsha, kesel balalar sızg`an suwretler salamat balalar sızg`an suwretlerden ko`p ta`repten parıqlanadı.

Mektepke shekemgi jas da`wiri ko`rkem do`retiwshilik xızmetinde muzıka u`lken a`hmiyetke iye. Balalarg`a muzıka tın`law ha`m muzıka seslerin takırlaw kuwanış beredi. Bul jas da`wirinde birinshi ma`rte muzıka menen qatal shug`ıllanıug`a kızıg`ıw payda boladı, ol keyinshelik kızıg`ıwg`a aylanıwı ha`m muzıkalıq qa`biletin rawajlanıwına alıp keliwi mu`mkin. Balalar qosıq aytıug`a , muzıka astında tu`rli ritmik ha`reketlerdi orınlaug`a u`yrenedi. Qosıq aytıw, muzıkanı an`lau ha`m vokal qabiletinin` rawajlanıwına alıp keledi.

Bala a`tirapındag`ı na`rseler du`n`yasın biliw protsessinde olar menen tuwrıdan-tuwrı a`meliy qarım-qatnasta bolıwg`a umtıladı. Bul jerde sol na`rse xarakterli esaplanadı, bala ha`dden tıs biliwge umtılwı na`tiyjesinde o`zinin` qurbı jetpegen , tek g`ana u`lkenlerge say bolg`an is ha`reketlerdi isleuge umtıladı. Ma`selen, bala avtomashınanı yamasa tramvaydı o`zi aydag`ısı, xaqıyqıy atqa minip ju`rgisi, ushıwshı bolıp xaqıyqıy samolyottı baskarg`ısı yamasa xaqıyqıy militsioner bolg`ısı keledi. Bala o`zindegi bunday mu`ta`jliklerdin` birewinde xaqıyqıy jol menen qanaatlandıra almaydı. Bul orında soraw tuwıladı. Balanın` ku`n sayın asıp baratırğ`an ha`r tu`rli mu`ta`jlikleri ha`m onın` tar imkanıyatı ortasındag`ı qarama-qarsılıqtı qalay sheshiw mu`mkin? Bul qarama-qarsılıq tek g`ana balanın` oyın xızmeti arqalı sheshiledi. Bunı to`mendegishe tu`sindiriw mu`mkin:

Oyın balalar turmısında ko`p qırılı xızmet bolıp, onda u`lkenlerge say

bolg`an miynet, ha`r tu`rli na`rseler haqqında oylau, qıyal su`riw, dem alıw ha`m kuwanış protsesslerinin` barlıg`ı oyın xızmetinde anıq boladı. Sonı aytıp o`tiu orınlı, oyın tek g`ana sırtqı ortalıqtag`ı na`rse ha`diyselerdi biliw quralı emes, ba`lkim qu`dretli ta`rbiya quralı da esaplanadı. Do`retiwshilik ha`m syujetli oyınlarda balalardın` barlıq psixikalıq protsessleri menen birgelikte olardıń jeke o`zgeshelikleride qa`liplese. Demek, baqshadag`ı ta`lim-ta`rbiya islerinin` jetiskenligi ko`p ta`repten balanın` oyın xızmetin maqsetke muwapıq sho`lkemlestiriwge baylanışlı. Solay etip oyın balalar qıyalı arqalı jaratılğ`an na`rse emes, kerisinshe, balalar qıyalının o`zi, oyın dawamında ju`zege kelip, rawajlanatug`ın psixikalıq protsess esaplanadı. Sonıda aytıp o`tiw kerek, pan-texnika ten`siz rawajlanıp atırğ`an ha`zirgi zaman, balalarg`a bir sıyqırlılıqtay ko`rinedi. Na`tiyjede olar da o`zlerinin` ha`r tu`rli oyın protsesslerinde analitik tu`rde ha`r tu`rli qıyalıy na`rselerdi oylap tabadı(ushatug`ın at, adam mashina, soyleytug`ın terek sıyaqlılar). Balalar qıyalıy obrazlar arqalı tek g`ana kitapta bar na`rselerdi emes, ba`lkim o`z mu`ta`jliklerinde sa`ulelendiredi.

Balalardın` oyın xızmetindegi ha`r tu`rli qıyalıy obrazlardı jaratıwı, olardıń sırtqı ortalıqtag`ı na`rse ha`m ha`diyselerdi sawlelendiriwi passiv protsess emes, ba`lkim aktiv do`retiushen`lik protsessi ekenliginen derek beredi.

Balalar oyın xızmetinin` ja`ne bir o`zgesheligi bul oyın protsessinde balanın` qılatug`ın is-ha`reketleri ha`m atqaratug`ın rolinin` ko`pshiligi ulıwmalıq xarakterine iye ekenliginde esaplanadı. Bunı bılay tu`sindiriw mu`mkin, bala ozinin` ha`r tu`rli oyınlarında o`zine tanıs bolg`an tek g`ana jalg`ız bir shofyordın`, doktordın`, militsionerdin`, tarbiyashının` is-ha`reketin g`ana emes, ba`lkim ulıwma shofyorlardın`, doktorlardın`, ta`rbiyashılardıń is-xa`reketlerin sa`ulelendiredi.. A`lbette turmıs ta`jriybeleri ha`m xızmeti shen`beri sheklengen kishi balalar ozlerinin` oyınlarında tek g`ana konkret adamlar ha`m olardıń is-ha`reketlerin sa`ulelendiredi. Ma`selen, a`kesi, ajag`ası ha`m ta`rbiyashısı sıyaqlılardı. Orta yamasa u`lken baqsha jasındag`ı balalardın` oyınlarında bolsa, bunday obrazlar ulıwmalıq xarakterge iye bola baslaydı

Baqsha jasındag`ı balalardın` oyınları a`tiraptag`ı na`rse ha`m ha`diyselerdi

biliw quralı bolıw menen birge, joqarı sotsial a`hmiyetke da iye, basqasha aytqanda oyın qudratlı ta`rbiya quralı. Oyın xızmeti arqalı balalarda sotsial paydalı yag`nıy joqarı insaniy pa`ziylerdi ta`rbiyalaw mu`mkin. Eger biz balalardıń oyın xızmetin sırttan baqlasaq, olardag`ı jeke o`zgesheliklerdi (xarakter, uqıp, kızıg`ıu, temperament) anıq ko`remiz. Sonın` ushın balalardıń oyın xızmeti olardıń jeke rawajlanıwın u`yreniw ushın qolaylı qural. Kishi baqsha jasındag`ı balalar a`dette jalg`ız oynaydı. O`zlerinin` predmetli ha`m konstruktorlı oyınlarında qabıl etiw, este saqlaw, qıyal, oylaw protsesslerin, sonday-aq, o`z ha`reket qa`biletlerin quramalastırıp baradı. Syujetli-rolı oyınlar dawamında olar o`zleri tanıg`an u`lken adamlardı sa`wlelendiriwge ha`reket etedi. 4-5 jaslı balalardıń oyınları a`ste ja`maa`a`tlık tu`rge o`zgerip baradı. Balalardıń jeke o`zgesheliklerin olardıń ja`ma`a`t oyınlarında baqlaw qolaylı. O`z oyınlarında balalar u`lkenlerdin` predmetlerge mu`na`sibetin g`ana emes, olardıń o`z-ara mu`na`sibetinde sa`wlelendiredi. Sonday-aq ja`ma`a`t oyınlarında balalar bir topar adamlardıń quramalı turmıshıq xızmetinde sa`wlelendiredi. Ma`selen, "poezd" oyın alayıq. Bunda mashinist, parovozg`a ko`mir jag`ıwshı, provodnikler kontrolyorler, kassir, stantsiya qa`nigeleri ha`m jolawshılar boladı. Balalardıń mine usınday ja`ma`a`t oyınları artistler xızmetine uqsaydı. Sebebi, ja`ma`a`t oyınındag`ı ha`r bir bala o`z rolin jaqsı oynaug`a umtılw menen birge, oyının` ulıwma mazmunınan shetke shıg`ıp ketpewge tırsadı. Bul bolsa ha`r bir baladan o`zinin` pu`tkil qa`biletin iske salıwdı talap etedi. Belgili rollerge bo`lingen ja`ma`a`t oyını balalardan kag`ıydalarg`a boysınıwın ha`m ayırım wazıypalardı atqarıwdı talap etedi. Sonın` ushın balalardıń bunday ja`ma`a`tlık oyınları psixologiyalıq ta`repten u`lken a`hmiyetke iye. Sebebei, bunday oyınlar balalarda erklilik, jaqsı qarım-qatnas, oyın qag`ıydalarına ha`m ta`rtip-intizamg`a boysınıw sıyaqlı basqada unamlı pa`ziylerdi ta`rbiyalaydı ha`m rawajlandıradı.

U`lken baqsha jasında syujetli-rolı oyınlar bolsa, o`z temasının` baylıg`ı ha`m ha`r tu`rliligi menen parıqlanadı. Bul oyınlar protsessinde balalarda liderlik o`zgesheligi ju`zege kele baslaydı, olarda sho`lkemlestiriwshilik

ko`nlikpeleri ha`m ta`jriybeleri rawajlanadi.

Mektepke shekemgi jas da`wiri balaları shug`ıllanatug`ın do`retiwshilik xızmetleri arasında suwretshilik sanaatının` a`hmiyeti ju`da u`lken esaplanadı. Balanın` qıyal etiw xarakterine qarap , onın` do`gerek a`tiraptı qanday qabıl etiwı, este saqlaw, qıyal, oylaw o`zgesheliklerine baha beriw mu`mkin. U`lken baqsha jasındag`ı balalar sızg`an suwretleri arqalı o`zlerinin` ishki keshirmeleri, ruwxıy jag`dayları, arızıw-u`mitleri ha`m mu`ta`jliklerin sa`wlelendiredi.

U`lken baqsha jasındag`ı balalar ushın jarıs u`lken a`hmiyetke iye bolıp, bunday jen`iske erisiw balalardı o`zine ko`plew tartadı. Shama menen, tap usınday oýınlarda jetiskenlikke erisiw motivatsiyası ka`liplesedi ha`m bekkemlenedi.

U`lken mektepke shekemgi jas da`wirinde konstruktorlıq oýını miynet xızmetine aylana baslaydı, oýın protsessinde bala turmısta za`ru`r bolg`an qandayda bir na`rse jasaydı, jaratadı, kuradı. Balalar bunday oýınlarda a`piuayı miynet ko`nlikpelerin ha`m ta`jriybelerin iyeleydi, olarda a`meliy oylaw aktiv rawajlanadı.

U`lken baqsha jasında balalardıń konstruktorlıq oýınları a`ste miynet xızmetine aylanıp baradı, bunda balalar a`piuayı miynet tu`rlerin o`zlestirip baradı, predmetlerdın` ma`nisine tu`sinip, a`meliy oylau u`lgileri rawajlana baslaydı.

3-7 jaslı balalardıń psixikalık rawajlanıwında ko`rkem do`retiwshilik xızmet tu`ri bolg`an muzıkanın` a`hmiyeti ju`da u`lken. Muzıka arqalı balalar qosıq aytıug`a, muzıka seslerine say ritmik ha`reketlerdi uyrenedi.3. 3-7 jasında balalardıń tiykarg`ı xızmeti to`mendegi izbe-izlikte o`tedi:

- predmetlerdi u`yreniwi;
- jeke predmetli oýınlar, ja`ma`a`t syujetli-rol`li oýınlar;
- jeke ha`m toparlıq do`retiwshilik;
- jarıs oýınları;
- qarım-qatnas oýınları;
- u`y miyneti.

Oyin xızmeti balalardı insaniyattın` sotsial ta`jriybesin iyeleudin` aktiv tu`ri bolg`an ta`lim xızmetine tayarlaydı. Adam birden sotsial ta`jriybeni iyelewge erise almaydı. Sotsial ta`jriybelerdi aktiv iyelewi ushın adam, aldın jeterli da`rejede so`ylewdi iyelegen bolıwı, belgili bir ta`jriybeler a`piuayı tu`siniklerdi iyelegen bolıwı kerek. Bularg`a bala joqarıda aytqanımızday oyun xızmeti arqalı erisedi.

Mektepke shekemgi jas da`wirinde a`dep-ikramlılıq tu`sinikleri barg`an sayın turaqlasıp baradı. A`dep-ikram tu`sinikleri derek sıpatında, olardıń ta`lim-ta`rbiyası menen shug`ıllanıp atırg`an u`lkenler, sonday-aq, ten` qurbılarında bolıwı mu`mkin. A`dep-ikramlılıq ta`jriybeleri tiykarınan qarım-qatnas, baqlau, eliklew protsessinde, sonday-aq u`lkenlerdin`, a`sirese, analardıń maqtawı ha`m kritikalawı ta`sirinde o`tedi ha`m bekkemlenedi. Bala ba`rha`ma baha ha`m maqtawlar alıwg`a ha`reket etedi. Bul baha ha`m maqtawlar balanıń jetiskenlikke erisiwge bolg`an ha`reketinin` rawajlanıwında, jeke turmısı ha`mde onıń ka`sip tan`lawında a`hmiyeti ju`da` u`lken boladı.

Baqsha jasındag`ı balalarda qarım-qatnastın` jan`a motivleri ju`zege keledi. Bul jeke ha`m isbilermenlik motivleri esaplanadı. Jeke qarım-qatnas motivleri-bul balanı qaweterge salıp atırg`an ishki mashqalaları menen baylanıslı, isbilermenlik motivleri bolsa, ol yamasa bul isti atqarıu menen baylanıslı motivler esaplanadı. Bul motivlerge a`ste-aqırınlıq penen bilim, ko`nlikpe ha`m ta`jriybelerdi iyeleu menen baylanıslı bolg`an oqıw motivleri qosıladı. Bul motivler jan`a balalıq da`wirinen baslanıp, ju`zege keletug`ın balalardıń ta`biyiy kızıg`ıwshılıg`ı ornında payda boladı. O`zin ko`rsetiw motivleri bul jasta anıq sa`ulelenedi. Bul motiv-tiykarınan, balalardıń syujetli-rolli oyunlarında tiykarıg`ı roldi iyeleuge basqalar u`stinen basshılıq qılıug`a umtıladı, ba`sekege kirisiwge, ne bolg`anda da jen`iske erisiwge ha`reket etkeninde ko`rinedi.

Mektepke shekemgi jas da`wiri balaları ushın u`lkenler beretug`ın baha ju`da` a`hmiyetli. Balalar birinshi orında ma`na`wiy-a`dep norma ha`m qag`ıydaları, o`z ma`jbu`riyatlarına mu`na`sibeti, ku`n tartibine boysınıw,

haywan ha'm zatlar menen qarım-qatnas qılıw normaların iyeleydi. Bunday normlardı iyeleu bul jastag'ı balalar ushın qıyın esaplanıp, olardı jaqsı o'zlestiriwi ushın syujetli-rolli oyunlar ja'rdem beriwı mu'mkin. Baqsha jasınan aqırlarına kelip, ko'pshilik balalarda anıq bir a'dep-ikramlıq ko'z-qarası payda boladı, sonday-aq, adamlarg'a mu'na'sibet penen baylanıslı bolg'an jeke sıpatlar: basqa adamlarg'a dıqqat itibarlı, miyriban bolıw o'zgesheligide qa'liplesedi. U'lken jastag'ı balalar ko'p jag'daylarda o'z is-ha'reketleri sebeplerin tu'sindirip bere aladı.

U'sh ha'm u'sh yarım jaslar aralıg'ında balalar o'zlerinin jetiskenliklerine ha'm jen'ilisine o'z mu'na'sibetlerin bildiredi ha'm bul mu'na'sibet, tiykarınan olardı o'zlerine beretug'ın joqarı bahaları tiykarında qa'liplesedi. To'rt jaslı balalar bolsa, o'z imkaniyatların real bahalay aladı. Birak, 4-5 jaslı balalar ele jeke o'zgesheligin tu'siniw ha'm bahalaw imkaniyatına iye emes, sonday-aq, o'zleri xaqqında belgili bir juwmaqqa kele almaydı. O'z-o'zin an'law uqıbı u'lken baqsha jasınan rawajlanıp, aldın ol qanday bolg'anı ha'm keleshekte qanday bolıwın pikirlep ko'riwge ha'reket etedi. Bul bolsa balalar beretug'ın "Men kishkene waqtımda qanday bolg'an edim?", "Men u'lken bolg'anımda qanday bolaman?" sıyaqlı sorawlarında ko'rinedi. Keleshek haqqında pikir ju'ritip, balalar keleshekte ku'shli, ma'rt, aqıllı ha'm basqa qımbatlı insaniy pazıyletlerge iye bolıwg'a ha'reket etedi.

Kishi ha'm orta baqsha jasında bala xarakterinin qa'liplesiwi dawam etedi. Ol tiykarınan, balalardı u'lkenler xarakterin baqlawı na'tiyjesinde payda boladı. Sol jıllardan baslap, balag'a a'hmiyetli esaplang'an-erk, g'arezsizlik ha'm optimistlik sıyaqlı jeke o'zgeshelikler rawajlana baslaydı. U'lken baqsha jasında bala do'geregindegi adamlar menen ha'r tu'rli salalarda qarım-qatnas ha'm mu'nasibetke kirisiwge talpına baslaydı. Bul bolsa og'an keleshekte adamlar menen qarım-qatnasqa kirise alıwına, jumıs boyınsha ha'm jeke mu'na'sibetlerin na'tiyjeli ornata alıwına ja'rdem beredi. Balanın a'tirapındag'ı adamlar menen bolg'an qarım-qatnasları tiykarında ha'r tu'rli motivler jatadı. Bulardı ha'mmesi balanın individwallıg'ın qurap, onın basqa balalardan tek

g`ana intellektual emes, minez-qulıq motivatsion ta`repten parıqlanatug`ın shaxsqa aylandıradı.

Bul jastag`ı balalar shaxsın` qa`liplesiwinde olardın` ata-anaları xaqqındag`ı pikirleri ha`m olarg`a beretug`ın bahaları u`lken a`hmiyetke iye.

Baqsha jasındag`ı balalardın` qıyalı tiykarınan, olardın` ha`r tu`rli oyun xızmetlerinde o`sedı. Biraq, sol na`rse a`hmiyetli, eger baqsha jasındag`ı balalarda qıyal etiu qa`bileti bolmag`anda, olardın` qıyalıda ha`r qıylı bolmas edi. Ma`selen, baqsha jasındag`ı balalar ılaydan ha`r qıylı zatlar sog`ıwdı, topraqtan ha`r tu`rli zatlardı sog`ıp oynawdı ha`m suwret salıwdı jaksı ko`redi, mine usınday shınıg`ıwlar balalardın` qıyalı o`siwine aktiv ta`sir ko`rsetedi.

Baqsha jasındag`ı balalar kıyalının` o`siwine aktiv ta`sir etiwshi faktorlardan ja`ne biri-ertekler esaplanadı. Balalar haywanlar xaqqındag`ı ha`r tu`rli erteklerdi esitkeninde sol ertektegi obrazlarg`a qarata belgili mu`na`sibeti ju`zege keledi.

Baqsha jasındag`ı balalarda jag`ımlı ha`m jag`ımsız sezimler ku`shli ha`m tez payda boladı. Bul jastag`ı balalardın` sezimleri ko`p ta`repten olardın` organik mu`ta`jliklerinin` qanaatlandırılıwı yamasa qanaatlandırılmawı menen baylanıslı. Bul mu`ta`jlikler qanaatlandırılmaslıg`ı sebepli balada narazılıq, qıynalıw sezimleri payda boladı.

U`lken baqsha jasındag`ı balalardın` juwapkershilik sezimi-"ne jaqsı", "ne jaman" ekenin an`lau sezimi menen a`dep-ikramlıq ko`z qarasları arasında baylanıs bar. U`lken adamlar ta`repinen berilgen qanday da bir tapsırmanı orınlag`anda o`zinen kewli tolıw, kuwanış sezimleri payda bolsa, qandayda bir ta`rtip qag`ıydanı buzıp qoyg`anında qapagershilik sezimi tuwıladı.

Sonday-aq, baqsha jasındag`ı balalarda ruwxıylıq sezimler menen tanıs ekeni, doslıq ha`m ja`ma`a`tshilik sezimleri de payda bola baslaydı. Balanın` baqsha jasındag`ı da`wirinde estetik sezimlerdin` ko`riniwi, a`sirese, olardın` sulıw, jan`a kiyim-bas kiygeninde ayqın sa`wlelenedi.

Bap boyınsha juwmaqlar.

İzertlew jumısıwızdın` bul babında biz agressivlik mashqalasının` alımlar ta`repinen u`yreniliwi, balalarda agressivlikti keltirp shıg`arıwshı faktorlar, mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` individual o`zgeshelikleri haqqında tu`sinikler berip o`ttik. Shet el a`debiyatlarında agressiya teması ha`m agressivlik ken` kolemda analiz qılınğ`an. Bir qansha teoriyalıq kontseptsiyalar, birqansha eksperiment jumısları alıp barılğ`anlıg`ı anıqlandı. Batista islep shıg`ılğ`an kontseptsiyalar eki toparg`a bo`linedi eken. Birinshi teoriya, agressivlik tuwma boladı, individtin` instinktiv o`zgesheligi (3 Freyd, K. Lorents, Mak Daugoll h.b). Ekinshi kontseptsiya minez-qılıq xarakteristikasına baylanıslı boladı (Shollard, Base Berkovits h.b). Sonday –aq shet el izertlewlerinde de agressivlik mashqalasına xarakteristika berip o`tedi (S.N. Enikolopov, N.D. Levitov, L.M. Semenyuk, İ.A. Furmanov, T.G. Rumyantseva i dr ). K.Lorens agressiyag`a evolyutsiyalıq jaqtan jantasqan ha`m onın` bul pozitsiyası Freyddin` pozitsiyası menen uqsas ekenligin atap o`tken. K.Lorens ta`liymatı boyınsha, agressiya insanlarg`a ha`m basqa tiri janlarg`a ta`n bolğ`an turmıs ushın tuwma instinktten kelip shıqqan. Ko`bineze balada, agressiv is-ha`reket balanın` o`tiw da`wirinde baqlanadı. Bul sonnan da`liyl beredi, balanın` jasawı qıyınlasadı eken. Ha`r qanday qıyın jag`dayda balanın` jas krizisi waqtında qıyınraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwin ku`tiw mu`mkin eken. Bul a`piwayı balag`a da, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli boladı eken. V.V.Lebidinskiy ha`m basqalar aytıp o`tkenindey, balanın` anıq agressivligi da`wirinde, a`tirapındag`ılar menen garmoniyalıq mu`na`sibetti ol ta`repten buzılıwı qaysı normal affekt rawajlanıwında baqlang`an, tiykarınan jas affekti ha`m shaxsıy krizislerdi basınan keshiriwlerine tuwrı keledi eken. Mektepke shekemgi da`wirdegi balalarda agressivlik ha`r qıylı sebeplerge baylanıslı bolatug`ın u`yrendik. Bul sebepler tiykarınan, ata-analardın` balaların «o`z dosları menen til tabısıp kete almaytug`ı», «basqa balalar menen oynay almaytug`ınlıg`ı»

sıyaqlı rawajlanıwdag`ı ayırım o`zgerisler sıyaqlı kemshilikler barlıg`ın ko`rsetiwi mu`mkin, ha`mde ata-analardın` biykarg`a emes dep esaplaytug`ın temperamenttin` faktorlarında da ko`riniwi mu`mkin. Balanın` o`zine o`zi baha beriwi pa`s, adekvat ha`m joqarı boladı. Adekvat o`zine baha beriwdi o`zi qarım-qatnastag`ı jetiskenliktin` girewi emes, biraq o`z-o`zine baha beriwdi deformatsiyalang`an bolsa, onda bul sotsial dezadaptatsiya ushın za`ru`rsharayat esaplanadı. O`zine to`men baha bergen bala ko`bine isenimsizlik, autistlik yaki is-ha`reketinin` agressiv tendentsiyaları menen joqarı qa`wipsirewge iye. Baqsha jasındag`ı balalar so`ylewdi biraz jaqsı o`zlestirgeni ha`m ha`dden tıs ha`reketshen`ligi sebepli olarda o`zlerine jaqın bolg`an u`lken adamlar ha`m ten`qorları menen qarım-qatnasta bolıw mu`ta`jligi tuwıladı. Olar tar shen`berden ken`leu shen`berdegi mu`na`sebetlerge umtıla baslaydı. Olar endi baqshadag`ı dosları ha`m qon`sı balalar menen da ja`ma`a`t bolıp oynaug`a umtıladı. Ha`mme na`rseni bilip alıug`a bolg`an mu`ta`jlik ku`sheydi. Bala ta`biyatına say bolg`an ku`shli mu`ta`jliklerden ja`ne biri, olardıń ha`r na`rseni jan`alılık sıpatında ko`rip , onı bilip alıug`a umtılwında esaplanadı. Baqsha jasındag`ı balalar turmısında ha`m olardıń psixikalıq ta`repten o`siwinde qızıwdın` roli u`lken bolıp, qızıg`ıu tap mu`ta`jlik sıyaqlı, balanı qandayda bir xızmetke iytermelewshi faktorlarınan biri esaplanadı. Sonın` ushın qızıg`ıwdı biliw protsessi menen baylanıslı bolg`an quramalı psixikalıq ha`diyse dese boladı. Balanın` kamal tabıwında, qızıg`ıwdın` a`hmiyeti sonda, bala qızıqqan zatın imkanı barınsha teren`lew biliwge umtıladı ha`m uzaq waqıt dawamında qızıqqan na`rsesi menen shug`ıllanıwdan zerikpeydi. Bul bolsa, o`z na`wbetinde balanın` dıqqatı ha`mde erki sıyaqlı a`hmiyetli qa`siyetlerdi o`siriwge ha`mde bekkemlewge ja`rdem beredi. 3-7 jaslı balalardıń psixikalıq rawajlanıwında ko`rkem do`retiushilik xızmet tu`ri bolg`an muzıkanın` a`hmiyeti ju`da u`lken. Muzıka arqalı balalar qosıq aytıug`a, muzıka seslerine say ritmik ha`reketlerdi uyrenedi. Solay eken baqsha jasındag`ı balalardıń rawajlanıwında ta`rbiyashı menen ata-analardıń roli u`lken a`hmiyetke iye.

II Bap. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwın u`yreniw ha`m onı korrektsiyalaw usılları boyınsha eksperimental modeli.

2.1. Tan`lang`an izertlew metodlarının` xarakteristikası.

İzertlew jumısımızdın` eksperimental bazasın No`kis qalasındag`ı mektepke shekemgi ta`rbiya mekemeleri qamtıp alındı. İzertlew 4 jastan 7 jasqa shekem bolg`an mektepke shekemgi ta`rbiya mekemlerei ta`rbiyalanıwshıları menen alıp barıldı. Da`slep eki mektepke shekemgi ta`rbiya mekemesinde 60 ta`rbiyalanıwshı menen agressivliktin` arttırılğ`an da`rejesine iye bolg`anların anıqlaw maqsetinde psixodiagnostikalıq basqısh o`tkerildi. Solay etip, agressivlik da`rejesi joqarı bolg`an balalar- eksperimental topar ha`m agressivlik da`rejesi ortasha bolg`an balalar - «V» qadag`alaw toparı payda boldı.

Sınalıwshılar menen test to`mendegi metodikalardan paydalanıp o`tkerildi:

1. «Bar bolmag`an haywan» metodikası.

İzertlew metodi İ.M. Sechenovtın` shaxstın` psixikalıq jag`dayı menen psixomotor baylanısı teoriyası tiykarında islep shıg`ılğ`an.

Shaxstı izertlewdin` proektiv metodikası; M.3. Drukarevich ta`repiyen usınıs etilgen.

Sınalıwshıg`a bar bolmag`an haywandı oylap tawıp sızıw, sonday-aq og`an da`slep bar bolmag`an at qoyıw usınıs etiledi. To`mendegishe ko`rsetpe beriledi: «Ko`z aldın`ızg`a keltirin`, siz sıyqırshısız. Bar bolmag`an haywandı oylap tawın` ha`m sızın`. Og`an at qoyın`».

Test materialın qayta islew psixomotor baylanıstın` ulıwma nızamlıqları ha`m ma`kang`a bolg`an mu`na`sebet, simvollar ha`mde simbolikalıq geometriyalıq elementler ha`m figuralar menen operatsiyalawdın` teoriyalıq normaları tiykarında a`melge asırıladı. Diagnostikalıq interpretatsiya ajratılğ`an kriteriyalarg`a muwapıq orınlandı. Bala juwapları ha`m analizlerin

mug`darlıq qayta islenetug`ın ha`m sıpat jag`ınan analiz qılınatug`ın protokollarda ra`smiylestirildi. Su`wretti bahalawdın` ulıwmalıq ta`repten qabıl etilgen sisteması joq. Metodikanı jaratıw tiykarın payda etken teoriyalıq faktorlar basqa proektiv metodikalarındag`ı g`a sa`ykes keledi. Basqa ko`plep su`wretli testler sıyaqlı, bul test te shaxs o`zgesheliklerin analizlewge qaratılğ`an.

2. Qol testi (Hand – test).

Test E.Vagner ta`repi 1962 jılda islep shıg`ılğ`an bolıp ashıq agressiv minez-qılıqtı prognozlaw ushın arnalg`an. Proektiv qol testi qoldın` tu`rli jag`daydag`ı tog`ız tu`rli su`wretten ibarat, onınshı kartochka bos. Sınalıwshı onınshı kartochkada su`wretlengen qol ne qılıp atırğ`anlıg`ı haqqında aytıwı kerek.

Qwl testininn` metodologiyalıq tiykarı avtordın` to`mendegi gipotezası esaplanadı: insan qolı xızmetinin` ha`r qıylı tu`rlerinde qollang`anı sebepli qwldın` su`wreti qabıl etiw arqalı insanda bar bolg`an ha`reket tendentsiyaların anıqlaw mu`mkin. Demek real xulıqtı da joqarı da`rejedegi itimallıq penen boljaw mu`mkin.

Balanın` juwapları 11 taypa boyınsha (kategoriya) xarakterlenedi, olardan biri agressivlik esaplanadı.

Metodika menen islew ta`rtibi: balag`a standart izbe-izlikte barlıq 10 kartochka usınıs etiledi ha`m «Sizin`she, bull qol ne menen ba`nt?» degen sorawg`a juwap beriw soraladı. Bala juwap beriwge qıynalsa, og`an keyingi soraw menen mu`ra`ja`a`t etiledi: «Ne dep oylaysan`, usı qoldın` iyesi bolgan adam ne qılıp atır? O`zin`iz ko`z aldın`ızg`a keltirgen barlıq variantlardı aytıp berin`». Sınalıwshılardıń barlıq juwapları protokolda jazıp barıladı. Bala kartochkanı uslap turg`an jag`day erkin, biraq ol da protokolda jazıp barıladı.

Test dawamında ko`rsetilgen ha`r bir kartochkag`a bir nesheden (2 - 3ewden) juwap alıw maqsetke muwapıq. Bunın` ushın balanın` birinshi pikirinen keyin onnan: «jaqsı, ja`ne ne?» dep soraw mu`mkin. Eger eksperimentator (ta`jiriybe o`tkeriwshi) onnı ha`reketleri qarsılıqa ushırap

atırǵanlıǵın sezse, basqa kartochkag`a o`tiwi usınıs etiledi. Bala birden artıq juwap beriwden bas tartqan waqıtta berilgen juwap penen qanaatlanıwǵa tuwrı keledi. Barlıq juwaplar protokolda jazıp belgilep barıladı.

Na`tiyjelerdi qayta islew taypalar boyınsha na`tiyjelerdi esaplaw jolı menen a`melge asırıladı.

3. Standartlastırılǵan baqlaw.

Baqlaw bizge belgili, aldınnan islep shıǵılǵan da`stu`r boyınsha alıp barıladı. Mektepke shekemgi jas da`wirinde xızmettin` tiykarg`ı tu`rleri oyın, jan`alıqlardı ashıw xızmeti ekenligine tiykarlang`an halda, mektepke shekemgi jastag`ı balalar xulqında agressivlikti baqlaw onın` rawajlanıwının` sotsial jag`dayı – balanın` jası ushın tipik esaplang`an xızmet tu`rlerinde dosları menen o`z-ara mu`na`sebetler menen qurallang`anlıǵın esapqa alg`an halda o`tkeriw maqsetke muwapıq boladı.

Maqset: mektepke shekemgi jastag`ı balalar minez-qulqında agressivliktin` ju`zege keliw ko`rinislerin baqlaw.

Agressiv balanı anıqlaw kriteriyaları:

1. Agressiv ha`reketler ju`zege keliw chastotası joqarılıǵı ha`m osonligi.
2. Agressiya formaları: a) fizikalıq; b) verbal, v) simvolikalıq.
3. Doslarına azap beriwge qaratılǵan dushpanlar sıyaqlı ha`reketlerinin` bar ekenligi.
4. Agressiv ha`reketlerde keskinliktin` da`rejesi.
5. Belgili bir maqsetke erisiwge qaratılǵan agressiv ha`reketlerdin` bar ekenligi.

İzertlewde qosımsha metod sıpatında agressiv balalardı anıqlaw, sonday-aq korrektsion da`stu`rdi islep shıǵıw ushın orientirlerdi tan`law maqsetinde arnawlı islep shıǵılǵan ta`rbiyashılar menen sorawnamadan paydalanıladı. Psixologiyalıq metodikalardı tan`law tek-g`ana izertlew jumısı wazıypaları, al olardan tiykarınan - psixokorrektsiyalaw jumıslarında paydalanıw imkaniyatları menen de belgilenedi.

Emotsional tarawdı analizlew, buzılıwlar, solardan standartlastırılǵan buzılıwlar da anıqlaw imkanıyatın beretug`ın bir qansha metodikalar bar bolıp, u`lken mektepke shekemgi jastag`ı balalar menen islegende proektiv metodikalardan paydalanıwdı maqsetke muwapıq dep esapladıq.

Proektiv metodikalardıń o`zgeshelikleri

Proektiv texnikalar shaxstın` tuwrıdan tuwrı baqlaw jolı menen yaki soraw jolı menen anıqlap bolmaytug`ın o`zgesheliklerdi u`yreniw za`ru`r bolg`an jag`daylarda qollanıladı. Proektiv metod eksperiment mag`lıwmatlarda proektsiyalardı anıqlaw ha`m olardı keyingi analiz qılıwg`a tiykarlanadı.

Proektiv metodikalar – shaxstı u`yreniwge qaratılǵan, proektiv ha`m diagnostikalıq jantasıw shen`berinde islep shıǵılǵan metodikalar jıyındısı [38, 49]. Gipotezag`a muwapıq individuumnıń ha`r bir emotsional payda bolıwı, sonday-aq onıń qabıl etiwı, sezimleri, pikirleri, ha`reket aktlarında shaxstın` izleri bar boladı. Proektiv metodikalar ushın juwaplardıń «durıslıǵı» ha`m «nadurıslıǵı», olardı tan`lawda shekleniwler xarakterli emes.

Proektiv metodikalardıń tiykarg`ı o`zgesheligi strukturalanbag`an wazıypa bolıwı mu`mkin, yag`nıy mu`mkin bolg`an juwaplardıń derlik sheklenbegen ha`r tu`rliligine jol beretug`ın wazıypa sıpatında sa`wlelendiriw mu`mkin. Individ fantaziyası erkin bolıwı ushın tek g`ana qısqa, ulıwma bag`darlamalar beriledi. Mine sol sebepli test stimulları, a`dette, tarqap ketedi yaki ko`p mazmunlı boladı. Bul sıyaqlı tapsırmalar tiykarında jatatug`ın gipoteza sonnan ibarat, individtin` test materialı yaki jag`day «strukturaların» situatsiyasın qabıl etiw ha`m analiz qılıw usılı onıń psixikası xızmetinin` fundamental aspektlerin sa`wlelendirip beriwı tiyis. Basqasha aytqanda, test materialı o`zine ta`n ekran sıpatında islewı, onda juwap berip atırg`an sınılıwshı o`zi ushın xarakterli pikirlew protsessleri, za`ru`rlikler, qa`weter ha`m konfliktlerdi «proektsiyalawı» n ko`zde tutadı.

A`dette, proektiv metodikalar maskirovkalang`an testmetodikalari esaplanadı, sebebi sınılıwshı onıń juwaplarına beriletug`ın psixologiyalıq

interpretatsiya tipin kemden-kem jag`daylarda tu`siniwi mu`mkin. Proektiv metodikalar sonday-aq shaxstı bahalawg`a global jantasıw menen xarakterlenedi. Shaxstın` ayırıqsha sıpatların o`lshew emes, al onın` barlıg`ınsha ulıwma kartinasına itibar qaratıladı. Proektiv metodikalar olardıń ta`reparldarı ta`repinen shaxstın` jasırın, perde artındag`ı yaki an`lanbag`an ta`replerin anıqlawdın` ju`da` na`tiyjeli protsedurasi sıpatında bahalanadı. Bunnan tısqarı, test qanshelli kem strukturalang`an bolsa, ol sonday perde artındag`ı materialg`a sonshelli sezgir bolıwı ko`rsetip beriledi. Bul stimullar qanshelli kem strukturalang`an ha`m bir mazmunlı bolsa, olar qabil etiwshide qorg`anıw reaksiyaların keltirip shıg`arıw itimalı sonshelli kem boladı, degen shamadan kelip shıg`adı.

Proektiv metodikalar shaxstın` ju`da` aytarlıqtay aspektlerin olardıń o`z-ara baylanısında ha`m xızmet pu`tinliginde sa`wlelendiredi. Sonday-aq, olar formal qurılıstın` ulıwmalılıg`ı ha`m proektiv eksperiment strategiyasındag`ı: psixolog izertlewshinin` xulqı, stimul materialın tan`law, diagnostikalıq wazıypalardıń qoyılıwında uqsaslıq penen ajırılıp turadı. Bull ko`z-qarastan, proektiv texnikalardıń to`mendegi ayırıqsha o`zgeshelikleri haqqında ga`p ju`ritiledi:

1. Tapsırmag`a ta`n stimul materialı yaki bag`darlamanın` anıq emesligi, ol sebepli sınalıwshı juwapların yaki xulıq taktikaların tan`lawda salıstırmalı erkinlikke iye boladı.

2. Sınalıwshının` xızmeti eksperimentator ta`repinen bahalaw mu`na`sebeti menen kelisimli ra`wishte o`tkeriledi. Bul moment, sonday-aq, respondent onın` juwaplarında neler diagnostikalıq a`hmiyetli ekenligin, a`dette, bilmewi shaxstın` maksimal, sotsial normalar ha`m bahalar menen sheklenbeytug`ın proektsiyasına alıp keledi.

3. Proektiv metodikalar shaxs strukturası haqqında bir pu`tin, og`an ta`n bolg`an onın` turmıslıq ma`kanı, sub`ektiv ishki du`n`yasın strukturalastırıw usılları haqqında ko`z s payda etedi [38, 50].

Proektiv metodlar ju`da` ken` qollanıladi, sebebi ko`p jag`daylarda u`yrenilip atırg`an shaxs haqqında bay psixologiyalıq material toplaw, onın` taptırmaz a`hmiyetin anıqlaw imkanıyatın beredi [38, 49].

Sonrı aytıp o`tiw kerek, su`wretli testler ju`da` informativ, o`tkeriliwi a`piwayı, insan xızmetinin` a`detiy tu`rlerine jaqın [23, 160]. Proektiv izertlewdir na`tiyjeliligi ko`p ta`repten eksperimentatordın` shaxsı, onın` sınalıwshını o`zine tarta alıwı ha`m usı sıyaqlı izertlewdе ju`zege keliwi mu`mkin bolganbir qatar faktorlarg`a baylanıslı boladı [23, 160].

Eksperimental izertlew metodları izertlew basqıshlarına muwapıq tan`landı. İzertlew to`mendegi bloklardan ibarat:

1. I qayt qılıwshı basqısh. U`lken mektepke shekemgi jastag`ı balalar agressiyasın eksperimental u`yreniw.

2. Rawajlandırıwshı basqısh. Unamsız emotsional jag`daydı o`zgertiw, bala xulqın korrektsiyalawda bag`darlang`an kompleks psixologiyalıq ta`sir ko`rinishindegi psixokorrektsiya jumısları.

3. II qayt qılıwshı basqısh. U`lken mektepke shekemgi jastag`ı balalar agressiyasın eksperimental u`yreniw. Na`tiyjelilikti bahalaw. Aling`an eksperimental mag`lıwmatlardı analiz qılıw ha`m ulıwmalastırıw.

2.2. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` agressiv minez-qu`lqın eksperimental u`yreniw ha`m na`tiyjeler analizi

2.2.1. Tastıyıqlawshı eksperiment na`tiyjeleri

Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` barlıq toparlarında agressivlikti anıqlaw boyınsha izertlewler birinshi ma`rte «Bar bolmag`an haywan», «Qol testi» («Hand – test») psixodiagnostikalıq metodikalar, mektepke shekemgi jastag`ı balalardı qarım-qatnas ha`m oyın jag`dayında baqlaw ha`mde ta`rbiyashılar menen sorawnama metodları tiykarında a`melge asırıldı.

Da`slep agressiya payda bolatug`ın balalardı anıqlaw maqsetinde ta`rbiyashılar menen sorawnama o`tkerildi, onın` na`tiyjeleri mektepke

shekemgi jastag`ı balalardı qarım-qatnas ha`m oyun jag`dayında baqlaw menen tastıyqlandı. Ta`rbiyashılar ortasında o`kerilgen sorawnama ha`mde baqlawlar na`tiyjeleri boyınsha, arttırılğ`an agressivligi bolğ`an ta`rbiyalanıwshılar toparı anıqlandı, bul topardı 20 ta`rbiyalanıwshı – 4-7 jastag`ı 9 er bala ha`m 11 qız balalar quradı. Usı ta`rbiyalanıwshılar eksperimental topardı, qalg`an ta`rbiyalanıwshılar bolsa qadag`alaw toparın quradı.

Baqlawlar protokolğ`a muwapıq ha`m anıq sa`wlelengen kriteriyalar menen alıp barıldı. Alıng`an mag`lıwmatlar 1- tablitsada keltirildi.

Agressiv ha`reketlerdin` ju`zege keliwinin` joqarı chastotası (1 soat). Agressiya formaları. Agressiv ha`reketlerde keskinlik da`rejesi. Belgili bir maqsetke erisiwge qaratılğ`an agressiv ha`reketlerdin` bar ekenligi. Awırıw ha`m azap beriwge qaratılğ`an agressiv ha`reketlerdin` bar ekenligi. Verbal, fizikalıq, simvolikalıq (ra`mziy, tuwrıdan-tuwrı, g`a`rezsiz).

1- tablitsa. Ta`rbiyalanıwshılardı qarım-qatnas ha`m oyun jag`dayında baqlaw na`tiyjeleri

Basqag`a zıyan tiygizbew	Verbal agressiya	Fizikalıq agressiya	Simvolikalıq agressiya	Tuwrıdan-tuwrı agressiya	Agressiv ha`reketlerde keskinlikdin` joqarılıg`ı	G`a`rezsiz agressiya
7,1	14,3	14,3	14,3	14,8	7,1	14,3

Tablitsadan ko`rinip turg`anınday, balalardın` ko`pshiliginde – shikayat ha`m agressiv fantaziyalardan: «qasqır kelip, seni tislep aladı» - (14,3 %) dan tuwrıdan tuwrı kemsitiwge shekem: «jilli», «plaksa» h.t.b. (14,3 %) tuwrıdan-tuwrı yaki g`a`rezsiz verbal agressiya formasındag`ı agressiyanın` ashıq tu`rde sa`wleleniwi baqlanadı. Balalardın` ko`pshiliginde fizikalıq agressiyanın` g`a`rezsiz (basqanın` xızmet na`tiyjelerin buzıp taslaw - 14,3%,)

sıyaqlı tuwrıdan-tuwrı (dosların sabalaw, tislew, tırnap taslaw ha'm .t.b 14,3%) fizikalıq agressiya anıqlandı.

Agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwı ko`bineşe o`z ma`npa`a`tlerin ha'm o`zinin` u`stemligin qorg`aw jag`dayında ko`zge taslanadı. Bunda agressiv ha`reketlerden belgili bir maqsetke erisiw quralı sıpatında paydalanıladı. Demek balalar kewlindegi maqsetke eriskeninde maksimal qanaatlanıw payda boladı, sonnan keyin agressiv ha`reketler toqtatıladı - (10,8 %). Sonday-aq balalarda qanday da bir maqsetke iye bolmag`an ha'm tek basqag`a zıyan jetkiziwge qaratılğ`an agressiv ha`reketler de baqlandı - (7,1 %). Bul sıyaqlı minez-qulıq balanın` dushpanlıq yaki jawızlıqqa meyilligi ku`shli ekenligin ko`rsetedi. Bull o`z na`wbetinde u`lken qa`weterdi payda etetug`ınlıg`ı anıq.

Ayırım balalarda agressiv ha`reketlerde keskinliktin` joqarı da`rejesi anıqlandı - (7,1% ). Balalardı agressiyadan shalg`ıtıw, onın` ornın basatug`ın konstruktiv xızmetke ko`shiriw ju`da` qıyın, kontakt (baylanıs) qılmaydı.

Usınday, 1 saatlıq baqlaw dawamında mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalardıń ko`pshiligi ten`qurlarına azap beriwge qaratılğ`an 4-5 aktı ko`rsetti, bul agressiv ha`reketlerdin` ju`zege keliw kelish chastotası joqarı ekenligin ko`rsetedi - (14,3%).

Aling`an na`tiyjeler ta`rbiyashılar ortasındag`ı soraw na`tiyjeleri menen tolıq da`liyllendi.

Sonday-aq, «Bar bolmag`an haywan» testin o`tkeriwde aling`an na`tiyjeler ha'm da`slepki izertlew na`tiyjelerin tastıyıqladı. Qadag`alaw toparında agressivlik belgilari anıqlanbadı. Eksperimental topar na`tiyjeleri 2 – tablitsada keltirildi.

2-tablitsa. «Bar bolmag`an haywan» testi boyınsha agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwı

T.n.	Su`wretti bahalaw basqışları	Sınalıwshılar sanı %
1.	Tisler	32,1%
2.	Ten`geshe, sawıt ³	50%
3.	İyne, qısqısh ha`m basqa qorg`anıw quralları	39,2%
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	28,5 %
5.	Qural, qıyatug`ın- tıg`ılatug`ın qurallar	10,7 %
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	28,5%
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	35,7%
8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	14,2%
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	4,5%
10.	Dushpanlar – a`tirapındag`ılarının` barlıg`ı, ko`pshilik	32,1 %
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)	28,5%
12.	Xavfdan himoyalanish usullari tasviri	35,7 %
13.	O`lshemlerge salıstırg`anda u`lkenirek bolıw tilegi	46,4%

Tablitsadan ko`rinip turg`anıday, bar bolmag`an haywan suwretinde ju`da` ken` tarqalg`an agressivlik belgileri ten`geshe, sawıt, terinin` qalın`lıg`ı su`wreti – (50 %), haywannın` gigant o`lshemlerin sızıw, ja`ne de u`lkenirek bolıw tilegi – (46,4 %), qa`wipten qorg`anıw usılların anıq su`wretlew – (35,7

³ So`zliklerde tasbaqa tası, sawıt; ten`geshe, terinin` qabat- qabat qabıg`ı dep aytilatug`ın haywanlarda ushırasatug`ın ta`biy qorg`anıw quralları.

%), dushpanlar sanının` ko`pligi – (32,1 %) esaplanadı. Hu`jimnen qorqıw sızılğ`an haywandı qorg`awg`a umtılwın keltirip shıg`aradı. Qorg`anıw sıpatında joqarıdag`ı simvollar su`wretlengen. Test na`tiyjeleri sonı ko`rsetedi, mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-xulıq qıyın jag`daylarda psixologiyalıq qorg`anıw reaktsiyası sıpatında ju`zege keledi.

A`tiraptag`ılar ta`repinen bolıwı mu`mkin bolg`an agressiyadan qorqıwdan tısqarı bar bolmag`an haywan su`wretinde, ular neni (shaxlar, tırnaqlar ha`m t.b.) su`wretlep beriwinen qa`ttiy na`zer o`tkir shıg`ıwlar (bo`rtpeleler)– (28,5 %), qural – (10,7 %) bar ekenligi u`stemlik qıladı. Bul arttırılğ`an agressivlikten da`liyl beredi. Bul elementlerdin` barlıg`ı ku`shli basım menen sızılğ`an, ayırım bo`limi g`ana boyalg`an ha`m fizikalıq agressiya simbolikasi esaplanadı.

Sonday-aq, tablitsadan ko`rinedi, balalarda ko`birek tislerdi su`retlewde sawlelenetug`ın verbal agressiyag`a meyillik baqlanadı – (32,1%).

Sınalıwshılardın` agressiv ko`rinisleri haqqında ko`birek tolıq informatsiyanı balalardın` sızıw waqtındag`ı so`ylegen pikirleri beredi. Eksperimental topar balalarınnı` derlik barlıg`ı – (28,5 %) «Men sızg`an haywan adamlardı o`ltiredi», «Ha`mmeni qorqıtıwdı jaqsı ko`redi» h.t.b. juwaplardı berdi, bul agressivliktin` joqarı ekenligin ko`rsetedi.

Qadag`alaw toparı ta`rbiyalanıwshıları menen o`tkerilgen diagnostika na`tiyjeleri boyınsha agressivlik ko`rinisleri anıqlanbadı.

Qol testi («Hand – test») diagnostikalıq metodikası na`tiyjeleri de agressiv reaktsiyalardın` sırtqı bag`darlang`anlıg`ınan da`liyl beredi (3-tablitsag`a qaran`).

3-tablitsa. «Hand – test» testi boyınsha agressivliktin` payda bolıw belgileri

T.r.	Oktantalar	Sınalıwshılar sanı %
1.	Agressiya	50%
2.	Direktivlik	45%

3.	Affektatsiya	7%
4.	Kommunikatsiya	5%
5.	Baylanishliq	3%

Ashiq agressiv xulqqa meyllik ballarda esaplandi. $I \geq 1$ bolsa, demek, agressiya payda bolıw itimalı real ekenligin aytıw mu'mkin. Ball qanshelli joqarı bolsa, agressiv xulq itimalı da sonshelli joqarı boladı.

Ashiq agressiv xulqtın tiykargı determinantası sotsial birge islesiw ustanovkalarının jetkilikli da'rejede rawajlanbag'anlıg'ınan kelip shıg'adı. Demek, ashıq agressiv xulqqa meyllik agressiv xulqqa tayarlıqtı sa'wlelendiretug'ın tendentsiyalar ha'm kooperatsıyanı ko'zde tutatug'ın tendentsiyalardı salıstırıw jolı menen bahalanadı:

$$I = (Ag + Dir) - (Af + Kom + Bg').$$

«Ag» ha'm «Dir» basqıshlarına ta'n juwaplardın basım ko'pligi de ashıq xulqta agressıyanın payda bolıwı, sotsial ortalıqqa beyimlesiw tilegi joq ekenliginen da'liyl beredi.

Soday-aq, test na'tiyjeleri sonı ko'rsetedi, $I \geq 1$ bolg'anda, o'tkerilgen diagnostikalıq na'tiyjeleri boyınsha, I ko'rsetkishı 1 den to'men bolg'an jag'day baqlanbadı, agressivlik xulq tendentsiyası yaki reallıg'ı dep tabıladı.

Solay etip, alıp barılg'an izertlew sonı ko'rsetedi, ko'pshilik jag'daylarda balalardın agressiv ha'reketleri instrumental ha'm reaktiv xarakterge iye. Mektepke shekemgi jastag'ı balalarda agressiv xulqtın ashıq xarakteri qıyın jag'daylarda psixologiyalıq qorg'anıw reaktsiyası sıpatında ju'zege keledi. Derlik barlıq agressiv balalarda rawajlanıwdın unamsız rawajlanıw jag'dayı: dosları menen o'z-ara mu'na'sebetlerinin buzılg'anlıg'ı, basqa balalarg'a itibarsızlıq, basqanı ko'riw ha'm tu'siniwge iye emeslik orın iyeleydi.

Qadag'alaw toparında agressıyanın payda bolıw jag'dayları anıqlanbadı. Diagnostikalıq izertlew na'tiyjeleri boyınsha eksperimental topar ta'rbiyalanıwshıları menen arnawlı islep shıg'ılg'an da'stu'r tiykarında

psixokorreksiya jumislari a`melge asırıldı, baqlaw toparında bul sıyaqlı jumislar orınlanadı.

2.2.2. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtı psixokorreksiyalaw da`stu`rin islep shıg`ıw ha`m realizatsiyalaw

Balalardıń arttırılǵan agressivligi tek g`ana pedagoglar ha`m psixologlar, ba`lki ulıwma ja`miyet ushın da aktual ha`m keskin mashqalalardıń biri esaplanadı. Balalar jinayatshılıǵı ha`m olardıń sanınıń artıwı agressiv xulıq formalarına meyil balalardıń bar ekenligi bul qa`wıplı ha`diyselerdi keltirip shıg`aratug`ın psixologiyalıq sha`rayatlardı anıqlaw wazıypasın birinshi rejge alıp shıg`adı. A`sirese mektepke shekemgi ta`rbiya jasında, bul o`zinin` tikleniw basqışında bolǵan ha`m o`z waqtında korrektsiyalaw ilajların qollaw mu`mkin bolǵan da`wirde u`lken a`hmiyetke iye.

Keyingi jıllarda ta`lim sistemasında qa`nigelerdin` ka`siplik ulıwmalıǵı qa`liplespekte, olar ushın balalar salamatlıǵı tiykarg`ı qa`driyat sanaladı. Ta`jiriybeli qa`nigeler balalarg`a shaxsıy mashqalalardı joq etiwge ja`rdem беретug`ın, tu`rli jag`daylarda xulıqtın` na`tiyjeli modellerine u`yretetug`ın xızmetler sho`lkemlestirilmekte. Balalar salamatlıǵın saqlaw ha`m bekkemlew maqsetinde oraylar sho`lkemlestirilmekte, MShT psixologı shtatları ashılmaqta, bulardıń barlıǵı, o`z na`wbetinde, balalar rawajlanıwı ha`m ta`limi sıpatında unamlı ta`sir ko`rsetpekte. Biraq shan`araqlıq ta`rbiya, g`alaba xabar quralları ha`m basqa derekler balag`a agressiv xulıq u`lgilerin berip atırg`anlıǵına itibarsız qarawg`a bolmaydı. Usı qu`nlerde, ma`mleketimizde ju`zege kelgen ekonomikalıq jag`daydı esapqa alg`an halda balalardı agressiyag`a qarsı turıwg`a u`yretiw mu`mkin.

Solay etip, ta`rbiya a`meliyatında agressiyag`a qarsı turıw za`ru`rligi menen shaxslarara mu`na`sebetlerdi jaqsılaw ushın balalarda onı to`menletiw ortasında qarama – qarsılıq ushıraydı. Bul qarama – qarsılıqtan mashqala kelip shıg`adı: balalarda xulıqtın` na`tiyjeli modellerin qa`liplestiriw, olardıń qatarları

h  m u  lkenler menen qarım-qatnasın optimallastırw, shaxstı rawajlandırwǵa ja  rdem beretug  n psixologiyalıq-pedagogikalıq qurallardı izlep tabıw za  ru  r.

Da  stu  rdin   tematikalıq rejesi

1. Da  stu  r qatnasıwshıları psixodiagnostikası.

Mektepke shekemgi jastag  ı barlıq jastag  ı topar balalarında agressivlikti anıqlaw ushın ta  rbiyashılar ortasında soraw ha  mde mektepke shekemgi jastag  ı topar balalarında qarım-qatnas ha  m oyın waqtında baqlaw metodı o  tkerildi. Eksperimental topar mektepke shekemgi jastag  ı balalar agressivlik dinamikasını anıqlaw ushın da  stu  rdin   birinshi ha  m aqırǵ  ı ku  ni test o  tkerildi. To  mendegi metodikalardan paydalanıldı:

1. «Bar bolmag  an haywan».
2. «Hand – test».
3. Baqlaw metodı. Topar o  z-ara mu  na  sebetlerindeki o  zgerislerdi biliw ushın.
4. Test na  tiyjelerin qayta islew xa  m analiz qılıw (interpretatsiya).
2. Ta  rbiyashılar ha  m ata-analar ushın lektsiyalar:
 - 1) «Giperaktiv bala menen o  z-ara birge islesiw».
 - 2) «Agressiv balalar menen o  zara birge islesiw».

3. A  meliy shınıǵ  ıwlar.

A  meliy shınıǵ  ıwlar da  stu  rı u  sh basqısıhtı o  z ishine aladı.

- 1) **Orientatsiya basqışı.** Qatnasıwshılardıń tanısıwı.

Mu  na  sebetlerdin   ornatılıwı:

- 1.1. Atın   kim? (topar qatnasıwshılarının   tanısıwı);
- 1.2. Sa  lemlesiw (sa  lemlesiw belgisin su  wretlep beriw);
- 1.3. «... g  a samal espekte (Ha  r bir qatnasıwshıǵ  a xarakteristika);
- 1.4. Sawǵ  a (dostana mu  na  sebetler ornatıw, pozitiv emotsional fon jaratıw);
- 1.5. «Alıs ten  iz artında» (u  lkenler ha  m balalar ortasında o  z-ara tu  sinisiwdi ornatıw);

**A`meliy basqish.** Agressivlikti korrektsiyalaw, qarım-qatnas ko`nlikpelerin islew.

Shınıg`ıwlar:

- 2.1. «Talıqlaw» (agressivlikti korrektsiyalaw);
- 2.2. «Sen ata (ana), ta`rbiyashısan`» (agressivlikti korrektsiyalaw);
- 2.3. «Ertek toqı» (agressivlikti korrektsiyalaw);
- 2.4. «Situatsiyadan shıg`ıw» (agressivlikti korrektsiyalaw, qarım-qatnas ko`nlikpelerin islew, xulıq modellerin qa`liplestiriw);
- 2.5. «Kritikalawshı» (agressivlikti korrektsiyalaw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);
- 2.6. «Kino qaharmanları» (agressivlikti korrektsiyalaw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);
- 2.7. «O`kir, Qosıq, o`kir. Gu`rilde, poezd, gu`wille» (emotsional keskinlikti joq etiw);
- 2.8. «Menin` jaqsı totı qusım» (empatiyani rawajlandırıw, kommunikativ ko`nlikpelerdi rawajlandırıw);
- 2.9. «Emotsiyalardı shınıqtıramız» (emotsiyalardı basqarıw sheberlikleri);
- 2.10. «O`zin`di qolg`a al» (o`z-o`zin basqarıw ha`m psixoemotsional keskinlikti joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.11. «Jerge mehir qoy»(o`z-o`zin basqarıw ha`m sharshawdı joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.12. «Jelkemnen taw quladı»(o`z-o`zin basqarıw ha`m denedegi sharshawdı joq etiw usıllarına u`yretiw);
- 2.13. «Jag`daylardı oynaw» (u`lkenler ha`m balalar ortasında o`z-ara tu`siniwdi ornatiw);
- 2.14. «Ko`pshik urısı» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.15. «Shan`dı qag`amız» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.16. «Ket, jawızlıq ket!» (agressiya, denedegi ha`m emotsional sharshawdı joq etiw);
- 2.17. «Brıkanie» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);

- 2.18. «Tawıqlar ha`m qoraz» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.19. «Awdag`ı jolbarıs» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.20. «Sho`je» (agressiya, denedegi sharshawdı joq etiw);
- 2.21. «Palızlar menen urısamız» (verbal agressiyani joq etiw).

Ulıwmalastırıw basqışı. Tamamlaw. Refleksiya.

Shınıg`ıwlar:

- 3.1. «Men qandayman» (o`z-o`zin analiz qılıwdı rawajlandırıw);
- 3.2. «Keypiyatım nege uqsaydı» (refleksiya);
- 3.3. «Men qanday bolaman» (perspektiva (keleshegin) rawajlandırıw).

Agressiv minez-qılıqtı oyunlar ja`rdeminde korrektsiyalaw

1.«Atın aytıp shaqırıwlar (laqaplar)» oyını

Maqseti: verbal agressiyani joq etiwge qaratılğ`an, balalarg`a ashıwdan tu`siwge ja`rdem beredi. Balalarg`a bilay dep aytın: «Balalar, do`ngelek boylap toptı berip atarıp, biri-birin`izge hqıylı atlar menen berin` (aldınnan aytilatug`ın atlar aytilıp qoyılıwı kerek. Bull miywelerdin`, palızlardın`, zamarrıqlardın`, mebellerdin` atları) . Ha`r bir qaratpa so`z mına so`zden baslansın: «Ma` sag`an, g`arbız!» Sonni tu`sinip alın`, bull oyun, sonın` ushın bir-birewimizge o`kpelemeymiz. En` son`g`ı krugta o`zin`nin` qasın`dag`ı dostın`a qanday da bir jag`ımlı so`z aytıwın` kerek, mısalı: «Ma` sag`an, quyashım!» Bull oyun tek g`ana agressiv balalar ushın g`ana emes, al o`kpelegish balalar ushın da paydalı. Balalarg`a bunın` oyun ekenligin jaqsılap tu`sindirip jetkerip beriwimiz kerek.

2.«Eki qoshqar» oyını

Maqseti: verbal emes agressivlikti tu`siriw, artıqsha ashıwdan, emotsional jag`daylarındag`ı mashqalalardı joq etiw, energiyasın normal jag`dayg`a tu`siriw. Ta`rbiyashı balalardı jup-juptan bo`ledi ha`m tekstti oqıp beredi: «Qa`dim-qa`dimde eki qoy ko`pirdin` u`stinde ushırasıp qalıptı». Oyun qatnasıwshıları, ayaqların ken` ashıp, gewdelerin aldığ`a en`keytip, alaqaqları ha`m man`layları menen bir-birin iyterisedi. Tapsırma – bir-birine qarsılıq ko`rsetiw, ornınan qıymıldamaw, mu`mkinshiligi bolg`ansha uzag`ıraq bolsa

jaqsı boladı. «Be-e-e» dep dawıs shıg`arıwg`a da boladı. Texnikalıq qa`wipsizlikke de ra`waya qılıw kerekligi ayıladı, qoshqarlar o`zlerinin` man`laylarına jaraqat jetkizbewi kerek.

3. «Kewilli haywanlar» oyını

Maqseti: ja`ma`a`tti birlestiriwge u`yretiw, basqalardıń sezimlerin tu`siriwge u`yretiw, qollap-quwatlawg`a u`yretiw.

Alıp barıwshı sırlı dawıs penen aytadı: «İltimas ornın`ızdan turın`, aylana boylap bir-birin`ızdin` qolın`ızdan uslan`. Bizler – bir u`lken, kewilli haywanbız. Kelin` qa`ne ol qalay dem aladı eken tın`lap ko`reyik!

Ha`zir birge dem alamız! Deem alg`anda- aldığ`a qa`dem taslaymız, dem shıg`arg`anda – keyinge qa`dem taslaymız. Al endi dea alg`anda eki qa`dem aldığ`a, dem shıg`arg`anda eki qa`dem artqa taslaymız. Sonday dem aladı, olardıń kewilli ju`regi de urıp turadı. Duk –bir qa`dem aldığ`a, duk- bir qa`dea artqa h.t.b. Bizler bull haywannın` dem alıwın ha`m ju`reginin` urıwın o`zimizge alamız».

4. «Jag`ımlı alaqańlar» oyını

Maqseti: agressivlik jag`daylardı tu`siriw, qabıl etiw sezimin rawajlandırıw, bala menen u`lkenler arasındag`ı mu`na`sebetlerdi bekkemlew. U`lkenler ta`repinen 6-7 mayda ha`r qıylı fakturadag`ı predmetler tan`lanadı: ju`nnin` bir bo`legi, kistochka, aynalı flakon, vata h.t.b. Bulardıń hammesi stol u`stine qoyıladı. Baladan qolın beriwi soraladı; ta`rbiyashı tu`sindiredi, qolında bir «ja`nlik» ju`ripti» ha`m onı alaqańı menen sıypaw kerekligi ayıladı. Ko`zi jumıq halda qanday ja`nlik ekenligin aytıw kerekligi tu`sindiriledi, qolın`dag`ı ju`rgen qanday haywan – predmetti tabıw kerek.

5. «Tebiw ushın ko`pshik» oyını

**Bul oyının` maqseti:** oyın ashıwshaq, agressiv balalar ushın arnalg`an. Bunday balanı u`yde baqlap barıw kerek. (ekinshi variantın balalar baqshasında qollansa boladı). Agressiv balanın` qolına tebiw ushın arnalg`an ko`pshik beriledi. Bull ko`pshik toyg`ın ren`degi, kishkene bala ushın tebiwge, ılaqtırıwg`a qolaylı bolıwı kerek.

2.2.3. Balalardag`i agressiv minez-qulıqtı ertek terapiya ja`rdeminde korrektsiya qılıw.

Ertek terapiya- psixologiyadag`ı balalar ushın en` da`slepki metodlardın` biri bolıp esaplanadı. Bizin` ata-babalarımız, balalar ta`rbiyası menen shug`ıllang`anda, bala ayıp islese olardı jazalawg`a asıqpay, olarg`a ertek aytıp bergен, onın` na`tiyjesinde islegen isinin` mazmunın tu`sinip alg`an. Ertekler moral`lıq jaqtan balalardı ha`r qıylı jat illetlerden saqlap, olardı turmısqa tayarlaydı. Ha`r bir ata-ana o`z perzentinin` qaysı erteki jaqsı ko`retug`ınlıg`ın jaqsı bileді. Usı ertek arqalı o`z balalarına ha`r qanday jag`daylarda ja`rdem bere aladı. Ertekterapiyanın` seansları sizge sol na`rseni tu`siniwge ja`rdem beredi, bul ertek syujeti balanı nesi menen qızıqtıradı, qası qaharmanlar nesi menen qızıqtıradı, ne ushın bala bull erteki tan`laydı. Waqıttın` o`tiwi menen erteklerdin` almasıwı, balanın` rawajlanıwınan ha`m onın` aldında turmıslıq sorawlardın` payda bolıwın an`latadı.

Psixologlardın` izertlewi sonnı ko`rsetedi, balanın` o`miri jaqsı ko`rgen ertteklerinde programmalastırıladı ken. "En` jaqsı ko`rgen ertegin`di ayt, men senin` kim ekenligin`di aytaman- degen psixoanalitiklerdin` frazaları bar. Ata-analar o`zleri ertek terapiyanı o`zlestiriwleri mu`mkin, bull hesh na`rsege kesent etpeydi. Balanın` minezine qaray psixologlar erteklerdi o`zleri tan`laydı.

Ertek terapiya ushın ha`r qıylı ertekler tan`lanadıe. Psixologlar ertek toqıwdı balanın` o`zine qoyıp beredi. Ertek toqıw bala ushın-en` tiykarg`ı ertek terapiya. Ertek arqalı balanın` keshirmeleri, psixikalıq jag`dayları, u`lkenlerge aytıwg`a uyalatug`ın pikirlerin biliwmizge boladı.

Son`gı waqıtları pedagoglar ata-analardın` perzentlerine ertek aytıp bermey atırg`anlıqların aytadı. Bull ju`da` kerek. Sebebi erteklerden balalar o`zlerinin` bir bo`legin tabadı. Sonday-aq ertek balalardı u`mitlerge iytermeleydi. O`mirge optimistlik ko`z-qarasları rawajlanadı.

Balalar qanday da bir mashqalalarg`a dus kelgende , biz u`lkenlerge keledi, bunday waqıtları bizler olar ushın durıs kelmeytug`ın usıllardı

tan'laymız. Olar bir juwmaqqa kelgende bizler olarg'a ja`rdem bermeymiz. Balalardag`ı agressivlikti qalay joq etemiz. Bull jerde bizge ertek terapiya ja`rdem beredi. Bull ne? Bul ertekler qanday da bir mashqalanı sheshiwde bizge qanday ja`rdem beredi. Qanday da bir situatsiyalarg'a tu`sip qalg`an bala, o`mirdegi ha`r qıylı waqıyalar menen baylanıslı bolg`an sezimlerge tu`sip qaladı. Bunday waqıtları qıyal u`lken a`hmiyetke iye boladı.

Mektepke shekemgi da`wirdegi balalardın` rawajlanıwında eki funktsiya a`hmiyetke iye. Birinshisi simvolikalıq belgilerdin` xızmetin o`zlestiriwi ha`m qıyal mexanizmlerinin` roli bala ta`repinen erkli dıqqatqa iye bolıwı, este saqlaw, logikalıq oylaw menen baylanıslı boladı.

Ekinshi qıyal funktsiyası, biliw xızmeti menen baylanıslı boladı, biliw xızmeti arqalı bala insan xızmetinin` mazmunın tu`sinip baslaydı, a`tirapındag`ılardın` qatnasın tu`sinedi. Bull ortalıqqa emotsional qatnasın rawajlandıradı.

Aqılıy rawajlanıw, 3 jastan 6 jasqa shekemgi balalarda obrazlı oylawdın` rawajlanıwı menen xarakterlenedi, balag`a predmetler haqında oylawg`a, olardı bir-biri menen salıstırıwg`a iytermeleydi. Bala bulardın` ha`mmesin erteklerdin` ja`rdeminde orınlaydı.

Ertek – bull sonday sistema, onın` ja`rdeminde bala qorshag`an ortalıqtın` xızmetin interpretatsiyalaydı.

Ha`r bir ertektin` o`zinin` auditoriyası boladı. 3-5 jastag`ı balalar ushın tu`sinikli o`zlerine jaqın haywanlar haqında ha`m haywanlar menen adamlar ortasındag`ı baylanıslılıq haqqındag`ı ertekler unaydı. Bull da`wirde balalar o`zlerin haywanlar menene jiyyi-jıyyi identifikatsiyalaydı, minez-qulıq manerasın ko`shiredi.

5 jastan baslap, bala ta`biyyiy insanıy personajlardı identifikatsiyalaydı. Gulparshın, Alpamıs, h.t.b. U`lkeygen sayın bala adamlar haqqındag`ı erteklerdi qızıg`ıp oqıy baslaydı, sebebi, bul shıg`armanın` mazmunında, insan du`n`yanı qalay tanıg`anlıg`ı haqqındag`ı tariyx bar bolganlıg`ı ushın. 5-6 jastan baslap sıyqırlı erteklerde oqıy baslaydı.

Erteklerdi tan`lawdın` iykarg`ı printsipi – mashqalalı jag`daylarg`a bag`darlanadı, ha`r bir da`wir ushın ruwxıy azıq bolıp, balalardı oylawg`a , pikirlewge u`yretedi.

Ertekterapiyanın` strukturalıq mazmunı «Ertekke kirisiw» ritualı, tiykarg`ı bo`limi, ertek penen jumıs islew usılları, verbal qıyaldı rawajlandırıw usılları ha`m shınıg`ıwlar , «ertekten shıg`ıw» usılları tan`lanadı.

Ertek penen islewdin` qurılısı to`mendegishe bo`linedi:

1) erektin` o`zin oqıp yamasa aytıp beriw; onı talqılaw. Talqılawda bala isenim menen o`zinin` erkin pikirini aytıwı kerek.

2) bala ushın u`zindinin` su`wreti u`lken a`hmiyetke iye;

3) dramatizatsiya, erktegi rollerge tu`sip oynaw. Bala o`zi ushın rol`di ituitiv tan`lawı za`ru`r. Bull jerde rol`di saxnalastırıwshı balanın` o`zine beriw kerek, sonda g`ana mashqalanın` sheshimin taba alamız.

Bunday shınıg`ıwlarda ertekti u`sh bag`daraga bo`lgen maqul boladı ha`m na`tiyje beredi. Bunda ertek etrektin` muzıkalıq obrazı, svetotexnikalıq effektleri, erektin` ta`biyiyliğı ha`m ertek qaharmanlarınin` stol tetrındag`ı demonstratsiyası.

Bunday ertekler balalar ushın ne beredi?

Birinshiden, bala sol na`rseni tu`sinedi, u`lkenlerdi o`zlerinin` mashqalaları qızıqtıradı, ata-anaları olardıń ta`repinde boladı.

Ekinshiden, o`mirdegi mına na`rselerdi o`zlestiredi: "konfliktlerdin` sheshimin o`zin` izle, sen a`lbette bull qıyınshılıqlardan o`tesen` ha`m jen`ip shıg`asan`", biz o`zimiz jasaytug`ın o`mirdi o`zlerimiz payda etemiz.

U`shinshiden, tariyxtın` o`zi sonnı ko`rsetedi, ha`r qanday situatsiyadan shıg`ıw ushın onın` jolı izlenedi.

Erteklerdegi tariyxlarda to`mendegi toparlardı, yag`nıy olar ko`terip shıg`aratug`ınlar to`mendegiler:

1. Qarım-qatnas penen baylanıslı bolgan qıyınshılıqlar (dosları ha`m ata-anaları menen).

2. Tolıq emeslikti seziw. A`meliy jaqtan barlıq agressiv minez-qulıq o`zin az biliwi na`tiyjesinde kelip shıg`adı.

3. Qorqınış ha`m qa`weter (ha`r qıylı sebeplerege baylanıslı).

4. Jas penen baylanıslı bolg`an mashqalalar. Bala mamasız ko`p na`rselerge iye bolıwdı qa`leydi, o`z bdetinshe bolıwdı a`leydi.

Ertektterapiyanın` na`tiyjesinde, bala u`lkenler ta`repinen qollap-quwatlanıp atırg`anlíg`ın sezinedi. Sonday-aq ertekek du`n`yası arqalı balanın` emotsional ortalıg`ın rawajlandıramız, qıyalın obrazlar menen bayıtamız.

Ertekek terapiya ha`mme ushın a`hmiyetke iye me?

A`lbette, ertekekterapiya ha`mme balalar ushın u`lken a`hmiyetke iye. Balalar ushın sonday arnawlı emlewshi qa`siyetke iye ertekekler bolıp, bul ertekekler tek u`lkenler ushın da balalar, ha`tteki u`lkenler ushın da a`hmiyetke iye. Ertekek ko`plegen psixologiyalıq mashqalalardı sheshiwge ja`rdem beredi. Tek g`ana barlıq qayg`ılardan qutqaradı dep esaplamawımız kerek. Bul a`jayıp da`ri emes, bir reet qabıl etkennen emleytug`ın, al uzaq bekkem jumıs, u`aqıttın` o`tiwi menen na`tiyjesi ko`rinedi, biraq haqıyqattan da ta`sir etedi. A`lbette ertekekterapiyanın` balalar menen islesiwde o`z aldına arnawlı sha`rtleri bar: bala ertekekti anıq haqıyqıy turmıstan ajıralıp turatug`ının ko`z aldına keltiriwi kerek. Bunday a`detler 3,5-4 jaslarg`a kelip rawajlanadı, ha`r qanday anıq jag`daylarda balanın` psixikalıq rawajlanıw o`zgesheliklerin biliwimizge boladı.

Ertekekterapiyanın` usılların ata-analar jaqsı o`zlestirgen bolıwları kerek. Arasında qa`nigelerden ma`sla`ha`t alıwg`a da tuwra keledi.

Eger de siz balan`ızda qanday da bir emotsinallıq jaqtan mashqalanı sezsen`iz (mısalı, ashıwshaq, qopal, qaysar yamasa agressiv), ertekek oylap tabıwın` kerek, sonday qaharmanlar, olardıń erlikleri, sizin` balan`ızdın` mashqalasın sheship bere alatug`ınday bolıwı tiyis. Basında biz qaharmandı suwretleymiz, ol sizin` balan`ızdın` jasına harakterine say bolıwı kerek (oylap tapqan ertegimiz mına so`zler menen baslansa da boladı: "Buring`a o`tken zamanda sonday bala bolıptı, ol sag`an ju`da` uqsag`an eken. Agressiv, ashıwshaq..."). Keyinirek, ertekek qaharmanın` o`mirin sonday ta`riyplep

beriyaimiz kerek, bala o`zinin` turmısındag`ı kelip shıg`ısın o`zi ko`riwi kerek (ertekterapiya – konkret shaxstın` individual ertegi, bala bas qaharmannın` ornında o`zin ko`riwi kerek). Son`, oylap tapqan qaharmanımız mashqalalalı situatsiyag`a tu`sip qaladı, balanın` real` turmıstag`ı situatsiyasına uqsas bolıwı kerek (ol da bir na`rseden qorqadı, o`zin jalg`ızday sezedi h.t.b) ha`m qaharmang`an balanın` barlıq keshirmelerin ko`shiremiz. Keyninen, ertek qaxarmanımız bull jag`daylardan shıg`ıp ketiw jolların izleydi ha`m onı tabadı.

Do`retiwshilik ertekler de ju`da` u`lken a`hmiyetke iye. Ma`selen egoist balalar ushın «Zumrad ha`m qımbat», qorqaq balalar ushın «Qorqaq qoyan» haqqındag`ı erteklerdi oqıp bersek u`lken a`hmiyetke iye boladı. Ertekti birge talqılaw kerek. Bull jerde arterapiyanın` barlıq metodları ja`rdem beredi: ren`terapiya (ertekten alg`an ta`sirlerin sızadı), oyınterapiya (jaqsı ko`rgen ko`rinsinen bir ko`rnisti saxnalastırıp oynaydı), ha`m muzıkaterapiya (keypiyatına y sjetke muzıka tan`laydı). Bull bala ushın ertekten u`lgi aladı, ata-analar bolsa balasın jaqınnan biliwge hu`siniwine ja`rdem beredi.

Ertek penen alıp barılatug`ın jumıslar o`mir sıyaqlı ha`r qıylı ha`m ha`r ta`repleme boladı. Eger ata-analar ertekterapiyanın` barlıq mu`mkinshiliklerinen durıs paydalana alsa, o`z perzentlerine bahası joq ja`rdem bergen bolar edi. Bal da sonnı bileği, ata-anaları ushın olardıń mashqalaları a`hmiyetsiz, ol sonday turmıslıq qag`ıydanı o`zlestiredi: " o`zindegi qıyınshılıqlardı o`zi jen`ip shıg`adı". Ertekler sonnı ko`rsetedi, sheshilmeytug`ın mashqalanın` o`zi joq - tek onı izlew kerek.

Ertekler balanın` qıyalın rawajlandıradı, qıyınshılıqlardan qorqpawg`a u`yretedi, ha`r qanday sheshimlerdi tabıwda ku`sh bere aladı.

Bap boyınsha juwmaqlar

Mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalarda agressivlikti anıqlaw boyınsha eksperimental izertlew o`tkerip, analiz na`tiyjeler ko`rsetkishlerin salıstırmalı analiz qılıp to`mendegi juwmaqlarg`a keliw mu`mkin.

1. Eksperimental topardag`ı mektepke shekemgi ta`rbiya jasındag`ı balalar menen alıp barılğ`an izertlew na`tiyjesi sonnı ko`rsetedi, ko`p jag`daylarda balalardın` agressiv ha`reketleri instrumental ha`m reaktiv xarakterga iye boladı.

2. Psixokorreksion jumıslar a`melge asırılğ`annan keyin balalarda «Bar bolmag`an haywan» metodikası boyınsha agressivliktin` pa`seyiw tendentsiyası ko`zge taslanadı, test dawamında aling`an na`tiyjeler sonnı da`liylleydi. Sonday, iyneler tırnaqlar, basqa qorg`anıw quralları, o`tkir shaxlar, tisler, o`simteler; qirqatug`ın, shansılaturug`ın qural; konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler; adamlardı qabıl etiw; qurbanlardı (oljalardı) jewdin` anıq ko`rinisi: u`yllderdi basqılap buzadı, tereklerdi sındıradı; basqa ko`rsetkishler boyınsha keskin pa`seyiw ko`zge taslanadı. Qorg`anıwdı xarakterleytug`ın ko`rsetkishler joqarı ekenligi saqlanadı.

Sonın` menen birge, «Hand - test» testi na`tiyjeleri boyınsha, ashıq agressiv xulıqqa meyillik $I < - 1$, agressiyanın` ayırıqsha a`hmiyetli jag`daylarda ko`zge taslanıwın da`liylledi

Ko`binese agressiv balanın` ata-anası frustratsiyalı ha`m o`mirden la`zzetlene almag`an adamlar bolıp shıg`adı. Ko`p jag`daylarda bular aldın agressiv bolğ`an balalar ha`m o`zlerinin` psixologiyalıq qıyınshılıqların o`z balalarına beredi. Sonın` ushın ilajı barınsha psixolog ata-analar menen psixoterapevtik jumısların alıp barıwı kerek. Birinshiden, ata-ana o`zine baha beriwde ha`r qanday jaman ta`sirlerden («siz balan`ızdın` shaqsın buzılıwda hesh na`rsege tu`sinbeysiz ha`zir men sizge tu`sindiremen»). Bunday qopal tu`sindiriwler psixolog isinde, kem ushıraydı, (biraq jen`il, uqsas waqıyalar arasında ushırap turadı) uzag`ıraqta bolıw kerek, olardı stabillastırıwğ`a ha`reket qılıw kerek.

Agressiv is-ha`reketi ulıwma «jaman» dep esaplap bolmaydı. Kritikalıq jag`dayda payda bolg`anda ol qorg`anıw funktsiyasın ayırım waqıtları sheshiwshi jag`daydan shıg`ıp ketiw funktsiyasın atqaradı.

Ko`bine balada agressiv is-ha`reket balanın` o`tiw da`wirinde baqlanadı. Bul sonnan da`liyl beredi, balanın` jasawı qıyınlasadı. Ha`r qanday qıyın jag`dayda balanın`jas krizisi waqtında qıyınıraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwın ku`tiw mu`mkin. Bul a`piwayı balag`ada, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli.

Balada agressiyanı durıslap yag`nıy korrektsiya qılıw, onın` sebeplerin, kelip shıg`ıwın biliwden baslaw kerek. Eger agressiya emotsional-motivatsiyalıq tarawda buzılıw signalı bolıp esaplanbasa, onda korrektsiyalıq ha`reketler onı jog`altıwg`a qaratılğ`an bolmay, ba`lki onı jumsatıwg`a ha`m baladag`ı agressiv minez-qulıqtan kelip shıg`atug`ın unamsız belgilerdin` aldın alıwg`a qaratılğ`an bolıwı kerek. Bunnan tısqarı bul jag`dayda ata-analardı balanın` agressiv reaktsiyaların adekvat ra`wishte qabıl etiwge tayarlaw kerek. Basqa jag`daylarda, eger agressiya shaxstın` emotsional motivatsiyalıq tarawının` buzılıwında ko`rinse, psixolog yaki ta`rbiyalardın` ha`reketi balanın` agressiv ha`reketin bekkemlemesten bag`darlang`an bolıwı kerek.

III Bap. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` agressiv minez-qulqın korrektsiyalaw metodikası na`tiyjeliligin eksperimental u`yreniw

3.1. Mektepke shekemgi jastag`ı balalardın` agressiv minez-qulqın korrektsiyalaw metodikası na`tiyjeleri

Mektepke shekemgi jastag`ı balalar eksperimental toparı menen psixokorreksiya shınıg`ıwların o`tkerip bolg`annan keyin, da`stu`rdin` na`tiyjeliligin biliw maqsetinde takrarıy test o`tkerildi. Aldın paydalanılğ`an metodlar paydalanıldı. To`mende eksperimental toparda «Bar bolmag`an haywan» test na`tiyjeleri keltiriledi (4- tablitsa).

4 - tablitsa. Eksperimental «A» toparda «Bar bolmag`an haywan» testi boyınsha agressivliktin` ju`zege keliwi

T.q.	Detallar	Sınalıwshılar sanı %
1.	Tisler	7%
2.	Ten`geshe, sawıt	39%
3.	İyne, qısqısh ha`m basqa qorg`anıw quralları	0
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	0
5.	Qural, qıyatug`ın- tıg`ılatug`ın qurallar	0
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	0
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	0
8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	0
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	0
10.	Dushpanlar – a`tirapındag`ılarının` barlıg`ı,	3%

	ko`pshilik	
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)	3%
12.	Xavfdan himoyalaniş usullari tasviri	7%
13.	O`lshemlerge salıstırg`anda u`lkenirek bolıw tilegi	41%

Tablitsadan ko`rinip turg`anınday, bar bolmag`an haywan su`wretinde ju`da` ken` tarqalg`an agressivlik belgileri to`mendegilerden ibarat: ten`geshe, sawıt, terinin` qalın`lıg`ı su`wreti – (39 %), haywannın` gigant o`lshemlerin sızıw, ja`ned u`lkenirek bolıw tilegi – (41 %), qa`wipten qorg`anıw usılların anıq su`wretlew – (7 %), dushpanları sanının` ko`pligi – (3 %). Test na`tiyjeleri sonı ko`rsetedi, mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv xulıq qıyın jag`daylarda psixologiyalıq qorg`anıw reaktsiyası sıpatında ju`zege keledi.

Olar neni (shaxlar, tırnaqlar ha`m t.b.) su`wretleniwinen qa`ttiıy na`zer o`tkir shıg`ıwlar (bo`rtpeleler)– (0 %), qural – (0 %) joq ekenligi anıqlandı, bul agressivliktin` to`menlegenin ko`rsetedi. Sonday-aq tablitsadan sonı ko`riwimizge boladı, balalarda tislerdi su`wretlep beriwde sa`wlelenetug`ın verbal agressiyanın` kemeyiw tendentsiyası baqlanadı – (7%).

Su`wretti sızıw waqtında balalar pikir bildirgende, «Menin` haywanım qalqan menen qorg`ang`an» - (39%), «Tez arada haywanım u`lken boladı ha`m hesh kimnen qorqpaydı» – (41%) ha`m usı sıyaqlı qatarlardı esitiw mu`mkin edi. Bul agressivlik to`menlegeni ha`m mu`na`sebetlerdin` basqa da`rejesine o`tiwge tayarlıq ko`rsetkishi esaplanadı.

Solay etip, sonday juwmaqqa keliw mu`mkin, balalarda agressivliktin` to`menlew tendentsiyası ko`rinedi, test dawamında aling`an na`tiyjeler sonnan da`liyl beredi. Sonday ayırım, punktler boyınsha ko`rsetkishler ulıwma joq bolgan (3- den 9- sına shekem), basqa ko`rsetkishler boyınsha anıq to`menlew jag`daylar baqlandı. Qorg`anıwdı xarakterleytug`ın ko`rsetkishler – haywannın` sawıt, ten`geshesin sızıw (39%), sonın` menen birge sol joqarılawı

menen qalg`an, biraq agressivliktin` bul sıyaqlı ko`riniwi haywannın` gigant o`lshemlerin sıızıw, ja`nede u`lenirek bolıw tilegi sıyaqlı – (41 %) qorg`anıw xarakterine iye.

«Hand – test» diagnostikalıq metodikası na`tiyjeleri boyınsha da agressiv tendentsiyalardıń azayıwı baqlandı. Alıng`an na`tiyjeler 5 – tablitsada keltirildi.

5 –tablitsa. «Hand – test» testi boyınsha agressivliktin` ju`zege keliw belgileri

T.r.	I basqısh bahası	Sınalıwshılar sanı %
1.	Agressivlik	20%
2.	Direktivlik	25%
3.	Affektatsiya	27%
4.	Kommunikatsiya	25%
5.	Baylanıslılıq	3%

Sha`rtli belgiler:

I –ashıq agressiv xulıqqa meyillik;

Ag – agressiya;

Dir – direktivlik;

Af – affektatsiya;

Kom – kommunikatsiya;

Bq – baylanıslılıq.

$$I = (Ag + Dir) - (Af + Kom + Bq).$$

«Ag» ha`m «Dir» tayparına ta`n juwaplar mug`darının` kemeygeni de ashıq xulıqta agressiya payda bolıw da`rejesi to`menlegenin ko`rsetedi.

Alıng`an mag`lıwmatlar agressiv ko`rinisler da`rejesi to`menlegennen

derek beredi. Ko'p jag'daylarda $I < -1$ ekenligi agressiyaning ayriqshaa'hmietli jag'daylarda qollanwınan derek beredi. «Af», «Kom», «Bq» taypalari boyınsha juwaplar mug'darının u'kenligi sotsial kooperatsiya menen baylanisli tendentsiyalardi sa'wlelendirip berdi.

Bul juwaplar sotsial ortalıqqa iykemlesiwge qaratılğanha'm ashıq agressiv xulıq itimalın kemeytedi.

«Hand - test» diagnostika na'tiyjeleri boyınsha, ashıq agressiv xulıqqa meyillik (I) barlıq 28 ta'rbiyalanıwshıda, manfiy da'rejelerge shekem bolsa 24ta'rbiyalanıwshıda to'menlegen. Bunda 23 ta'rbiyalanıwshıda korrektsiya jumıslarınan keyin kommunikatsiya (Kom) sıyaqlı ko'rsetkish artqan. «Ag» taypasına ta'n juwaplar mug'darının barlıq 28 ta'rbiyalanıwshıda, «Dir» taypasına ta'n juwap 7 ta'rbiyalanıwshıda azayg'anı da ashıq xulıqta agressiyanın to'menlegenin ko'rsetip tur.

Solay etip, eksperimental topar ta'rbiyalanıwshıları menen o'tkerilgen baqlaw ta'jiriybeleri diagnostikalıq izertlew na'tiyjeleri boyınsha, agressiya ju'zege keliwinin kemeygenligin da'liylleydi.

3.2. Da'stu'r na'tiyjeliligi analizi

Da'stu'r na'tiyjeliligin bahalaw ushın baqlaw ta'jiriybeleri ha'm baqlaw kesimleri na'tiyjelerinin (yag'nıy korrektsiyalaw jumıslarınan aldın ha'm keyingi na'tiyjeler) salıstırmalı analizi orınlandı. «Bar bolmag'an haywan» diagnostikalıq metodikasi boyınsha na'tiyjeler 6- tablitsada keltiriledi.

6-tablitsa. Test boyınsha qadag'alaw ha'm tastıyıqlawshı eksperiment basqıshlarında agressiv minez-qtın ju'zege keliwinin salıstırmalı tablitsası

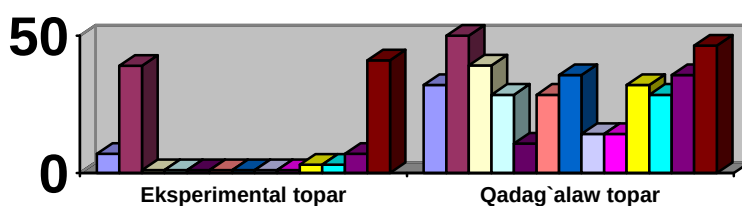
T.r.	Su'wretti bahalaw taypalari	Baqlaw eksperim sinalıwshılar	Anıqlawshı eksperim. sinaluvchilar	Ayırmashılıq

		sanı %	soni %	
1.	Tisler	32,1%	7%	23,1%
2.	Ten`geshe, sawıt	50	39%	11%
3.	İyne, qısqısh ha`m basqa qorg`anıw quralları	39,2	0	39,2%
4.	O`tkir shaxlar, tırnaqlar, o`speler	28,5 %	0	28,5%
5.	Qural, qıyatug`ın- tıg`ılatug`ın qurallar	10,7 %	0	10,7%
6.	Konturlar boyınsha o`tkir mu`yeshler	28,5%	0	28,5%
7.	Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug`ın zat retinde)	35,7%	0	37,5%
8.	Qurbanlardı jewdin` anıq su`wreti	14,2%	0	28,5%
9.	Jaqsı ko`rgen shınıg`ıwı, u`ylerin wayran qıladı, tereklerdi sındıradı	14,2%	0	14,2%
10.	Dushpanlar – a`tırıpındag`ılarının` barlıg`ı, ko`pshilik	32,1 %	3%	29,1%
11.	Dosları – jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)	28,5%	3%	18,4%
12.	Xavfdan himoyalanish usullari tasviri	35,7 %	7%	28,7%

13.	O'lishemlarga salıstırğ'anda u'ikenirek bolıw tilegi	46,4	41%	5,4%
-----	--	------	-----	------

6- salıstırmalı tablitsada anıq ko'riwimizge boladı, agressiv ko'rinsler da'rejesi biraz pa'seygen. Agressivliktin` ju'zege keliw da'rejesi pa'seyiwinin` en` u'iken ko'rsetkishleri 11 ta'rbiyalanıwshını (39,2 %) quraydı, haywan ko'rinsinde o'zgerisler (iyneler, qısqıshlar, basqa qorg'anıw quralları) boyınsha ko'rsetkishlerdegi ayırmashılıq sonday; haywan su'wretinin` o'zgerisleri boyınsha en` kishi ko'rsetkish - 1 ta'rbiyalanıwshıda (5,4%) (o'lishemler boyınsha u'ikenirek bolıw tilegi). Bul mektepke shekemgi ta'rbiya jasında balalardıń ko'pshiliginde «u'iken bolıw», «o'sip u'lkeyiw» tilegi u'stemlik etiwı, balalardıń pikirinshe, bul olardı quramalı jag'daylarda qorg'anıw mu'mkinligi menen tu'sindiriledi.

«Bar bolmag'an haywan» metodikası boyınsha mektepke shekemgi ta'rbiya jasındag'ı balalarda agressiya payda bolıwının` analizi

- Tisler
- Ten'geshe, sawıt
- Iyne, qısqısh ha'm basqa qorg'anıw quralları
- O'tkir shaxlar, tırnaqlar, o'speler
- Qural, qıyatug'ın- tig'ılatug'ın qurallar
- Konturlar boyınsha o'tkir mu'yeshler
- Adam, haywanlardan paydalanıwı(jeytug'ın zat retinde)
- Qurbanlardı jewdin` anıq su'wreti
- Jaqsı ko'rgen shınıg'ıwı, u'ylarin wayran qıladı, tereklerdi sindıradı
- Dushpanlar - a'tirapındag'ılarının` barlıg'ı, ko'pshilik
- Doslari - jawız agressiv personajlar (akulalar, krokodiller)
- Xavfdan himoyalanish usullari tasviri
- O'lishemlerge salıstırğ'anda u'ikenirek bolıw tilegi

3.2.1-Diagramma

7 – tablitsada keltirilgen «Hand - test» diagnostikalıq metodikası boyınsha na`tiyjelerdin` salıstırmalı analizin ko`rip shıg`amız

7- tablitsa. «Hand – test testi boyınsha eksperimental izertlew din` salıstırmalı analizi

T.r.	I taypa bahası	Anıqlawshı eksperimentte sınalg`anlar sanı %	Baqlaw eksperimentte sınalıwshılar sanı %
1.	Agressivlik	50%	20%
2.	Direktivlik	45%	25%
3.	Affektatsiya	7%	27%
4.	Kommunikatsiya	5%	25%
5.	Baylanıslılıq	3%	3%

Alıng`an mag`lıwmatlar agressiv ko`rinisler da`rejesinin` pa`seygenligin da`liylledi. Ko`pshilik jag`daylarda  $I < - 1$ . Bul agressiyanın` ayrıqsha a`hmiyetli jag`daylarda qollanıwınan derek beredi. «Af», «Kom», «Bq» taypaları boyınsha juwaplar sanının` ko`pligi sotsial kooperatsiya menen baylanıslı tendentsiyalardı sa`wlelendiredi. Bul juwaplar sotsial ortalıqqa beyimlesiwge qaratılğ`an ha`m ashıq agressiv xulıq itimalın kemeytedi.

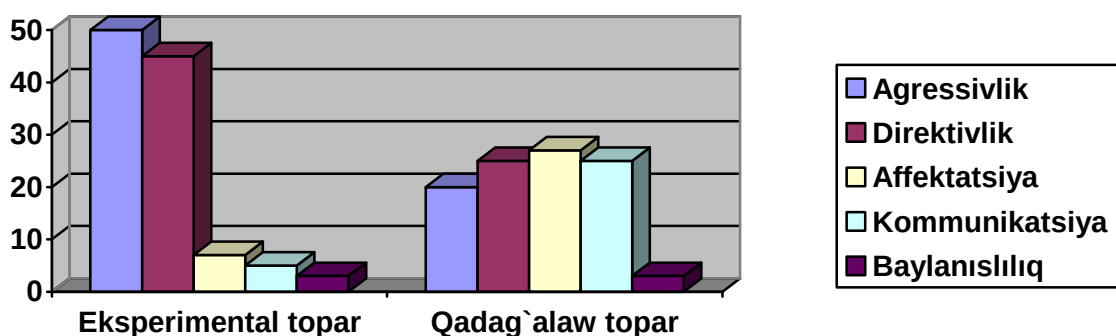
«Hand - test» diagnostika na`tiyjeleri boyınsha, ashıq agressiv xulıqqa meyillik (I) 28 ta`rbiyalanıwshının` ha`mmesinde, 24 balada bolsa, manfiy da`rejelerge o`zgergen, qolaversa, 23 ta`rbiyalanıwshıda korrektsiya jumıslarınan keyin kommunikatsiya (Kom) ko`rsetkishi artqan. «Ag» taypasına ta`n juwaplar mug`darının` barlıq 28 ta`rbiyalanıwshıda, «Dir» taypasına ta`n juwap 7 ta`rbiyalanıwshıda kemeygeninin` o`zi ashıq xulıqta agressiyanın` pa`seygenin da`liylleydi.

Aling`an mag`lıwmatlar, sonday-aq ata – analar ha`mde ta`rbiyashılar menen sa`wbetler sonı ko`rsetedi, psixokorreksion shınıg`ıwlardan keyin balalardın` emotsional jag`dayı ha`m xulqında pozitiv o`zgerisler payda boldı, bul bolsa psixokorreksion da`stu`rdin` na`tiyjeli ekenlignen derek beredi.

Solay etip, juwmaq shıg`arıw mu`mkin, psixokorreksiya jumıslarının` tu`rli formalarınan paydalanıw agressivlik da`rejesin pa`seytiw ha`m balalardın` emotsional jag`dayın turaqlastırıw imkanın beredi. Agressiv xulıqtı korrektsiyalawdın` oyın terapiyasi, «ertek terapiyası», so`z benen ta`sir ko`rsetiw sıyaqlı metodlarınan paydalanıw sıyaqlı agressiv ko`rinislerdi sezilerli da`rejede kemeytiw, sotsial qarım-qatnas ko`nlikpelerin rawajlandırıw, o`z-o`zine bahanı asırıw imkanın beredi, bul balanın` sotsial ortalıqta ja`nede na`tiyjeli beyimlesiwine ja`rdem beredi.

«Hand - test» (Ag) testi boyınsha mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiya ko`rinislerinin` salıstırmalı analizi

"Hand-test" тести бўйича тажавузкорликнинг намоён бўлиш белгилари

3.2.2-Diagramma

3.3. Mektepke shekemgi jastag`ı balalarda agressiv minez-qulıqtın` psixoprofilaktikası.

Agressiv bala menen alıp barılatus`ın korrektsiya islerinin` maqseti olardı sırtqı ortalıq penen, onı qasındag`ı adamlar menen tolıq qarım-qatnasqa, kirisiwin ta`miyinlewden ibarat. Bunın` ushın balanın` ata-anasının` birewin, jaqsı tu`sine alatug`ının tan`law kerek. Sonday-aq, ol qızıg`atug`ın ha`reket ha`m oyın tu`ri orınlanadı. Agressiv bala jawıq qapı (komnata)g`a uqsaydı, onın` tek g`ana kishkene birinshi aynası ashıq. Korrektsiyada bul imkaniyattan paydalanıp qalıw kerek, eger bul na`tiyje bermese ayırım sebeplerge ko`re psixolog balanı ja`ne de jaman ta`repte o`zgeriwine jol qoymawı sha`rt. Korrektsiyanın` bul printsipleri uyalshaq balanı du`zetiwi islerinde ja`rdem beredi:

1. Bul jag`dayg`a alıp kelgen sebepler anıqlanadı.
2. Balada ata-anası ha`m dosları menen qarım-qatnasqa, pikirlesiwge degen mu`ta`jligin oyatıw.
3. Balanı shan`araq, mektep ha`m dosları menen bolatus`ın qarım-qatnasın ta`miyinlew.
4. Balanı qarım-qatnasqa u`yretiw.

Balanı korrektsiya qılıw ju`da` na`zik is bolıp, onı islewde o`te abaylı bolıw kerek.

1. Psixolog bala menen birinshi ushısqanda og`an tuwrıdan-tuwrı soraw bermesligi, (senin` atın` Kim?) ko`zine tik qaramaw, qopallıq qılmaw, so`yleskende balag`a ko`p sorawlar berip onı qorqıtıp jibermewi kerek. Qatnasqa kirisiwdi jaqtırmaytug`ın bala onı ja`ne sa`wbetke tartıp atırg`anın bilmesin.

2. Psixologtın` is-ha`reketleri balanın` ha`reketine say bolıwı artıqsha urınıqlar bolmawı kerek. Balanın` ne menen shug`ıllanıw atırg`anın bilip, sol is penen shug`ıllanıwı oyınlardı og`an usınıs qılmaw kerek. Birinshi so`yleskende balanın` qızıg`ıwınan kelip shıqqan halda is alıp barıladı.

3. Balanı baqlap turıp, ol oynap atırg`an oyun onın` mu`ta`jliklerin qay da`rejede qanaatlandırıp atırg`anlığın tekserip barıladı ha`m psixolog ta sol islerdi a`melge asıradı. Bul waqıtta balanın` ko`zine emes, oynshıqqa qaraw mu`mkin. Bunın` na`tiyjesinde psixolog balada unamlı iz qaldıradı. Eger balanı doptı domalatıw unasa, endi bul isti psixolog penen a`melge asırıwı mu`mkin.

4. Keyin jaqsı na`tiyjege erisse, balanın` qızıg`ıwın ken`eytip barıw mu`mkin. Psixolog oqıtıwdan alg`an quwanışın bilip o`tkiziwi ha`m bir o`zi oynag`annan ko`re, birge oynag`an abzal ekenligin jetkizip bere alıwı kerek.

5. Bul basqıshta jaqsı na`tiyjeler alıng`annan keyin ata-ana korrektsiya isi juwmaqlanıp atır, dep oylaydı. Biraq, tap usı waqıtta en` qıyın protsess (da`wir) o`tip atırg`an boladı. Bala qatnasqa bolg`an mu`ta`jligin oyatıw ha`m basqa sezimler menen ha`m qatnasqa kiriwin ta`miyinleydi. Eger aqırına shekem bala menen sonday isler alıp barılmasa, jaman aqıbetlerge alıp keledi.

6. Balanın` o`zi basqa adamlar menen o`z qa`lewi menen qatnasqa kiriskende, qarım-qatnasqa kirisiw mu`ta`jlighi tuwılg`anda ha`m balanın` o`zi birinshi qanag`atlang`anda isti qıyınastırıw, psixolog ta`repinen etek, jan`a oyun ha`m metodlar kiredi.

7. Qatnasqa kirisiwdin` qıyınlasıwı a`ste-aqırın a`melge asırıladı ha`m o`z-ara birgelikte alıp barıladı. Bala qatnasqa kirisiw jolların anıq puxta bilip alg`anın anıqlaw za`ru`r.

8. Mashg`ulattın` qıyınlasıwında jan`a elementlerdi kiritiwde ju`da` abaylı bolıw kerek.

9. Balanın` effektiv qatnasqa kirisiwin qattı qadag`alawg`a alınadı. Bul jag`daydın` dawamıylıg`ı ol jaqsı bolsa ha`m balanın` u`lkenleri bolg`an qatnasqa kirisiw mu`ta`jligin joq qılıp jiberiwi mu`mkin.

10. Bala menen affektiv qatnastı ornatıp, ol menen so`yleskende ju`da` abaylı bolıw kerek. Bul waqıtta onın` basqalar menen ja`njellesip qalıwının` aldın alıw kerek.

11. Bala menen affektiv qatnastı ornatiw korrektsiya qılıwdın tiykargı wazıypası emes. Psixologtın wazıypası bala menen sa`wbetlesiw emes, ba`lkim a`tirapındagı a`lem menen qatnasqa kirisiwin ta`miyinlew bolıp tabıladı.

Bap boyınsha juwmaqlar

İzertlew jumısımızdın u`shinshi babında agressiv balalar menen alıp barılatug`ın ha`r qıylı oynlardı usınıs ettik. Bull oyunlar birinshi na`wbette agressiv balalar ushın olardın agressivligin, ashıwın shıg`ara alatug`ın oyunlar esaplanadı. Eger ta`rbiyashı bala menen islesiwde qıynalsa, psixolog penen ma`sla`ha`tlesip jumıstı parallel` ra`wishte alıp barıwı kerek. Balalarda agressivliktin` aldın alıwda ertek terapiyanın` a`hmiyeti u`lken bolıp, bull metod psixologiyadagı balalar ushın arnalg`an en` da`slepki metodlardın` biri bolıp esaplanadı. Bizin` ata-babalarımız, balalar ta`rbiyası menen shug`ıllang`anda, bala ayıp islese olardı jazalawg`a asıqpay, olarg`a ertek aytıp bergen, onın` na`tiyjesinde islegen isinin` mazmunın tu`sinip alg`an. Ertekler moral`lıq jaqtan balalardı ha`r qıylı jat illetlerden saqlap, olardı turmısqa tayarlaydı. Ha`r bir ata-ana o`z perzentinin` qaysı ertekti jaqsı ko`retug`ınlıg`ın jaqsı bileıdi. Usı ertek arqalı o`z balalarına ha`r qanday jag`daylarda ja`rdem bere aladı. Ertekterapiyanın` seansları sizge sol na`rseni tu`siniwge ja`rdem beredi, bul ertek syujeti balanı nesi menen qızıqtıradı, qası qaharmanlar nesi menen qızıqtıradı, ne ushın bala bull ertekti tan`laydı. Waqıttın` o`tiwi menen erteklerdin` almasıwı, balanın` rawajlanıwınan ha`m onın` aldında turmısliq sorawlardın` payda bolıwın an`latadı.

Ha`r bir ertektin` o`zinin` auditoriyası boladı. 3-5 jastagı balalar ushın tu`sinikli o`zlerine jaqın haywanlar haqqında ha`m haywanlar menen adamlar ortasındagı baylanıslılıq haqqındagı ertekler unaydı. Bull da`wirde balalar o`zlerin haywanlar menene jiyi-jiyi identifikatsiyalaydı, minez-qulıq manerasın ko`shiredi. Ertekler balanın` qıyalın rawajlandıradı, qıyınshılıqlardan qorqpawg`a u`yretedi, ha`r qanday sheshimlerdi tabıwda ku`sh bere aladı. Sonday-aq bull bapta agressiv balalar menen alıp barılatug`ın korrektsion jumıslar haqqında da mag`lıwmatlar berip o`ttik.

Agressiv bala menen alıp barılatug`ın korrektsiya islerinin` maqseti olardı sırtqı ortalıq penen, onı qasındag`ı adamlar menen tolıq qarım-qatnasqa, kirisiwin ta`miyinlewden ibarat. Bunın` ushın balanın` ata-anasının` birewin, jaqsı tu`sine alatug`ının tan`law kerek. Sonday-aq, ol qızıg`atug`ın ha`reket ha`m oyun tu`ri orınlanadı. Agressiv bala jawıq qapı (komnata)g`a uqsaydı, onın` tek g`ana kishkene birinshi aynası ashıq. Korrektsiyada bul imkaniyattan paydalanıp qalıw kerek, eger bul na`tiyje bermese ayırım sebeplerge ko`re psixolog balanı ja`ne de jaman ta`repte o`zgeriwine jol qoymawı sha`rt. Balanı korrektsiya qılıw ju`da` na`zik is bolıp, onı islewde o`te abaylı bolıw kerek eken.

1. Psixolog bala menen birinshi ushırasqanda og`an tuwrıdan-tuwrı soraw bermesligi, (senin` atın` Kim?) ko`zine tik qaramaw, qopallıq qılmaw, so`yleskende balag`a ko`p sorawlar berip onı qorqıtıp jibermewi kerek. Qatnasqa kirisiwdi jaqtırmaytug`ın bala onı ja`ne sa`wbetke tartıp atırg`anın bilmewi, psixologtın` is-ha`reketleri balanın` ha`reketine say bolıwı artıqsha urınıwlar bolmawı kerek. Balanın` ne menen shug`ıllanıw atırg`anın bilip, sol is penen shug`ıllanıwı oyınlardı og`an usınıs qılmaw kerek. Birinshi so`yleskende balanın` qızıg`ıwınan kelip shıqqan halda is alıp barıladı. Balanı baqlap turıp, ol oynap atırg`an oyun onın` mu`ta`jliklerin qay da`rejede qanaatlandırıp atırg`anlıg`ın tekserip barıladı ha`m psixolog ta sol islerdi a`melge asıradı. Bul waqıtta balanın` ko`zine emes, oyınshıqqa qaraw mu`mkin. Bunın` na`tiyjesinde psixolog balada unamlı iz qaldıradı. Eger balanı doptı domalatıw unasa, endi bul isti psixolog penen a`melge asırıwı mu`mkin. Keyin jaqsı na`tiyjege erisse, balanın` qızıg`ıwın ken`eytip barıw mu`mkin. Psixolog oqıtıwdan alg`an quwanışın bilip o`tkiziwi ha`m bir o`zi oynag`annan ko`re, birge oynag`an abzal ekenligin jetkizip bere alıwı kerek. Bul basqıshta jaqsı na`tiyjeler aling`annan keyin ata-ana korrektsiya isi juwmaqlanıw atır, dep oylaydı. Biraq, tap usı waqıtta en` qıyın protsess (da`wir) o`tip atırg`an boladı. Bala qatnasqa bolg`an mu`ta`jligin oyatıw ha`m basqa sezimler menen ha`m qatnasqa kiriwin ta`miyinleydi. Eger aqırına shekem bala menen sonday isler alıp barılmasa, jaman aqıbetlerge alıp keletug`ınlıg`ı anıqlandı.

Juwmaqlaw

Biz o`tkergen teoriyalıq ha`m a`meliy izertelewlerden to`mendegi juwmaqqa keldik:

O`zinin` g`a`rezsiz rawajlanıw jolınan baratırǵan O`zbekstan Respublikasında ha`r bir puqaranın` ru`wxıyatı, shaxsıy rawajlanıwı ha`m kamalatı shaxs ha`m ja`miyet ma`npa`a`tlerinin` uyg`ınlıǵı ha`r qashang`ıdan da a`hmiyetli qa`driyat sıpatında qaralmaqta. Barkamal a`wlad ta`rbiyası ha`m onın` teren` bilim alıw ma`seleleri ma`mleket siyasatı atag`ı da`rejesinde sheshilip atırǵanlıǵı – bul pikiridin` ayqın mısalı esaplanadı.

«Bu`gingi ku`nde bizin` islep atırǵan barlıq islerimiz perzentlerimizdin` baxıt ha`m saadatı, olardın` keleshegi ushın a`melge asırılmaqta. Biraq baxıt ha`m saadat tek g`ana baylıq, mal-mu`lik penen belgilenbeydi. A`depli bilimdan ha`m aqıllı, miynet su`ygish, iymanlı perzent tek g`ana ata-ananın`, ba`lki pu`tkil ja`miyettin` en` u`lken baylıǵı esaplanadı»- degen edi Prezidentimiz o`zinin` «Yuksak ma`naviyat- engilmas kuch» shıǵ`armasında.

«Kadrlar tayarlawdın` Milliy da`stu`ri» inde belgilep berilgenindey, ha`r ta`repleme rawajlang`an barkamal a`wladtı ta`rbiyalawda mekteplerde berilip atırǵan ta`lim - ta`rbiyanın` roli sheksiz. Sonın` menen birge keleshegimiz bolǵan jas a`wlad ta`rbiyası ha`m ta`liminde psixologlarımızdın` aktiv qatnasının` ta`n alınıp atırǵanlıǵı ta`lim sistemasındag`ı u`lken jetiskenliklerimizden biri esaplanadı. Biraq bunnan ruwxıylıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shıǵ`arıwg`a bolmaydı. Bu`gingi ku`nde erkin puqara ruwxıyatın, azat shaxstı qa`liplestiriw ma`selesi aldımızda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda ,-deydi Prezidentimiz-o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarına su`yenetug`ın, a`tirapta ju`z berip atırǵan waqıya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`ın, shaxsıy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xalıq ma`npa`a`tleri menen uyg`ın ko`retug`ın erkin ta`repten barkamal insanlardı ta`rbiyalawımız kerek.

Sunday-aq ol o`zinin` «Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch» miynetinde: «Biz milliy ruwxıyatımızdı ha`r ta`repleme rawajlandırıw ma`selesin o`z

aldımızg`a maqset etip qoyar ekenbiz, bu`gingi ku`nde ruwxıyatımızdı qa`liplestiretug`ın ha`m og`an ta`sirin tiygizetug`ın barlıq faktor ha`m kriteriyalardı teren` analiz etip, olardıń bunda qanday orın tutıwın jaqsı an`lap alıwımız maqsetke muwapıq boladı.

A`lbette ha`r qaysı xalıq yaki milletin` ruwxıyatın onın` tariyxı, milliy qadriyatlarınan ajratqan halda ko`z aldımızg`a keltirip bolmaydı. Bunda, ta`biyyıy, ruwxıy miyras, milliy baylıqlar, eski tariyxıy estelikler en` tiykarg`ı faktorlardan biri retinde xızmet etedi». Xalqımız siyasiy g`a`rezsizlik ha`m azatlıqtı qolg`a kirgizgennen keyin o`z ta`g`dirinin` haqıyqıy iyesi, o`z tariyxının` do`retiwshisi o`zine ta`n milliy ma`deniyatının` iyesine aylandı.⁴

G`a`rezsiz O`zbekstan xalıqlarının` bay ma`deniyatın, biybaha milliy filosofiyalıq ha`m ruwxıy miyrası, tariyxımızdın` tikleniwi ushın za`ru`r bolg`an barlıq imkaniyatların jaratıp bermekte. Xalqımızdın` milliy sanası, milliy maqtanıshı, ruwxıy du`n`yası ku`nnen-ku`nge bayıp barmaqta. Bul bolsa g`a`rezsiz ma`mleketimizdın` ruwxıy tiykarın ja`nede bekkemlewge imkaniyat jaratıp bermekte.

Biraq bunnan ruwxıylıq tarawında hesh qanday kemshilik joq degen juwmaq shıg`arıwg`a bolmaydı. Bu`gingi ku`nde erkin puqara ruwxıyatın, azat shaxstı qa`liplestiriw ma`selesi aldımızda turg`an en` aktual ma`selelerden biri. “Basqasha etip aytqanda , -deydi Prezidentimiz-o`z ku`shi ha`m imkaniyatlarına su`yenetug`ın, a`tirapta ju`z berip aturg`an waqıya ha`m ha`diyselerge erkin mu`na`sibet penen jantasatug`ın, shaxsıy ma`npa`a`tlerin ma`mleket ha`m xalıq ma`npa`a`tleri menen uyg`ın ko`retug`ın erkin ta`repten barkamal insanlardı ta`rbiyalawımız kerek.

Psixologlarg`a ata-analar perzentlerinin` agressiv bolıp qalg`anlıqları, bul jag`daydan qalay shıg`ıp ketiw mu`mkinligi haqqında ko`birek mu`rajat etedi.

Sonın` ushın biz balalardag`ı agressivlik jag`daylarına ta`sir etiwshi ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlardı u`yreniwdi izertlew jumısımızdın` maqseti etip aldıq.

⁴ İ.A.Karimov. «Yuksak ma`naviyat engilmas kuch» Toshkent»Ma`naviyat». 2008. – B. 30.

Dissertatsiya kirisiw, u'sh, juwmaqlaw, usınıslar, a`debiyatlar dizimi ha`m qosımshalardan ibarat. İlimiy izertlew mazmunı – 78 bet jazba tekste bayan etilgen bolıp, onda – 9 tablitsa, 2-diagramma, 77 – atamadag`ı a`debiyatlar dizimi berilgen.

İzertlew jumısında mektepke shekemgi jastag`ı balalardag`ı agressivlik jag`dayların korrektsiya etiw jolları u`yrenildi, agressivliktin` ju`zege keliwine ta`sir etiwshi faktorlar anıqlandı, yag`nıy ata-analardın` u`zliksiz agressiv is-ha`reketleri, balanı jaqsı ko`rmew ko`rinsinin` seziliwi, uzaq mu`ddetli ha`m tez-tez bolıp turatug`ın frustratsiyalar, ata-anaları ta`repinen balanın` kemsitiliwi na`tiyjesinde agressivlik kelip shıg`adı eken.

Egerde bunday balalar menen toparlıq treningler o`tkerilse, agressivlik jag`daylarının` aldın alıwg`a alıp keliwi mu`mkin.

Sunday-aq, shaxstag`ı agressivlik jag`dayı o`z-o`zin bahalaw ha`m shaxslarara mu`na`sibetlerge, sotsial faktorlarga`a da baylanışlı bolıwı mu`mkin. İzertlew jumısının` teması boyınsha psixologiyalıq ha`m pedagogikalıq a`debiyatlardı analiz qılındı, o`spirimlik da`wirinde agressivlik jag`dayların ju`zege keltiriwshi ishki ha`m sırtqı faktorlar u`yrenildi, izertlew na`tiyjelerin mug`dar sıpat jag`ınan analiz qılındı, psixologiyalıq-pedagogikalıq juwmaq ha`m usınıslar islep shıg`ıldı.

İzertlew na`tiyjelri ha`m usınıslardı oqıtıwshılar, psixologlar, ata-analar o`z xızmetlerinde a`melge asırıw, mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleri a`meliyatshı psixologları agressiv balalar psixokorreksiyasında ha`m psixoprofilaktikasında paydalanıw, ata-analardın` agressiv balaları menen shug`ıllanıwlarında juwapkershilikti arttırıw, pedagogikalıq psixologiya, jas ayırmashılıq psixologiyası, Xulqı buzılğ`an balalar psixologiyası, psixokorreksiya, sotsial psixologiya pa`nleri boyınsha oqıw mashg`ulatlari ushın mag`lıwmatlar alıw imkaniyatına iye boladı dep oylaymız.

Ulıwmalastırıp aytatug`ın bolsaq mektepke shkemgi jastag`ı balalarda agressivlik jag`dayının` ju`zege keliwi tomendegi faktorlarga`a baylanışlı ekenligi anıqlandı:

1. Ata-analardın` u`zliksiz is-ha`reketleri, balag`a unamsız ta`sir etedi, bulardı qaytarman dep agressivliklerge u`yrenip qaladı; Bul degeni balanın` o`zin emotsional basqarıw tipinde ko`riledi.
 2. Balanı jaqsı ko`rmew ko`rinisi, ballada qorg`awshının` joqlıg`ı, qa`wip-qa`ter ha`m a`tiraptag`ı du`n`yanın` dushpanlıg`ı sıyaqlı sezimler payda boladı.
 3. Uzaq mu`ddetli frustratsiyalar, bunda olardıń tiykarshısı bolıp, ata-anaları ha`m qandayda bir ortalıqlar sebep boladı, ata-analar ta`repinen balanı kemsitiw, u`stinen ku`liw. Bul frustratsiyanın` ayrıqsha bir ko`rinisi, bul bala shaxsın qa`liplestiriwde ju`da` za`ru`r esaplanadı, ha`tteki diagnostika ha`m korrektsiya protsessinde ayrıqsha ko`rip shıg`ıw za`ru`r.
 4. Arnawlı islep shıg`ılǵ`an shınıg`ıwlarda agressiv balalardıń shaxslar ara mu`na`sibetlerin rawajlandırıw arqalı agressivliktin` aldın alıw mu`mkin.
 5. Agressiv tendentsiyalardı ta`n almaw, a`tiraptag`ılardı og`an a`hmiyet beriwin bilmew.
 6. Agressiv is-ha`reketke oyın qosıw ha`m og`an jan`a sotsial jantasıwdı izertlew ma`nisin toltırıw. Bunın` menen bala ushın agressiv tendentsiyalardı a`tiraptag`ılar menen bolg`an mu`na`sibette zıyansız ku`sheytiwinde qolaylıq tuwıladı.
 7. Balanın` agressiv ha`reketin biykarlaw.
 8. Psixologtı oyın jag`dayında agressiv ha`reketlerdi, olardıń tiykarında ko`bine qorqıw jatatug`ın, oylap tabıw yaki «sozıw» ushın aktiv qatnastırıw kerek.
- Egerde bunday balalar menen jeke ha`m toparlıq treningler o`tkerilip barılsa, agressivlik jag`dayların` aldın alıwg`a alıp keliwi mu`mkin eken. Demek izertlewde qoyılǵan ilimiy gipoteza da`liyllendi.

PEDAGOGİKALIQ- PSIXOLOGİYALIQ USINISLAR

Bul is ju`da` qıyın esaplanadı, sebebi ata-analar ko`binshe agressiv balaları bar bolg`anlíg`ı ushın, balag`a kewilsiz tu`rde qaraydı ha`m psixologiyalıq ma`sla`ha`tkе olar balag`a ja`rdem beriw ushın emes, balanı «tınıshlandırıw» ushın alıp baradı. Balag`a olar uzaq mu`ddet ta`sir etetug`ın ha`m bala olarg`a kewilsizlikler keltirmeytug`ının, olardı tınıshlandıratug`ın da`ri berse, ju`da` qanıqtırar edi.

Ko`binese agressiv balanın` ata-anası frustratsiyalı ha`m o`mirden la`zzetlene almag`an adamlar bolıp shıg`adı. Ko`p jag`daylarda bular aldın agressiv bolg`an balalar ha`m o`zlerinin` psixologiyalıq qıyınshılıqların o`z balalarına beredi. Sonın` ushın ilajı barınsha psixolog ata-analar menen psixoterapevtik jumısların alıp barıwı kerek. Birinshiden, ata-ana o`zine baha beriwde ha`r qanday jaman ta`sirlerden («siz balan`ızdın` shaqsın buzılıwda hesh na`rsege tu`sinbeysiz ha`zir men sizge tu`sindiremen»). Bunday qopal tu`sindiriwler psixolog isinde, kem ushıraydı, (biraq jen`il, uqsas waqıyalar arasında ushırap turadı) uzag`ıraqta bolıw kerek, olardı stabillastırıwǵa ha`reket qılıw kerek.

Arasında, ko`binese o`zine pa`s baha beriw balanın` o`zinin` ha`reketleri ha`m qolg`a kirgizgen na`tiyjelerine qarag`andajoqarı da`rejedegi umtıılıwlar kibi qa`liplesedi, bunda o`zinin` (ata-ananın`) o`mirde erise almag`an maqsetlerine (men qosımsha tanıqlı jazıwshı ha`m basqalarday bola almadım, demekmenin` balam usıg`an erisiw kerek) isenimdi aldına qoyadı.

Ekinshiden, ata-ananın` ustanovkasın (bag`darın) balag`a qarag`anda o`zgertiw kerek. Olar agressiv balalardı ha`lsiz dep esaplaydı, bala olardıń sezimlerine ha`m qaytarıp taslag`anına o`kinedi, o`zin ayıplı dep esaplaydı, keshirim soraydı ha`m olardıń tınıshlandırıwın ku`tedi. Bul ku`tkenleri bolmasa ata-anaları balanı jaman jolg`a kirgen, ta`rbiyası jaman dep tu`sinedi. Ata-analar ta`repinen balag`a rexmin oyatıw kerek, agressiv bala – bul ha`mme waqıt baxıtsız bala esaplanadı. Ata-analarg`a g`a`zeplenip kelip shıg`ıw mexanizmin

tu'sindiriw kerek, ha'm de emotsional buzılıwdag'ıday agressiyanı tu'sindiriw kerek.

U'shinshiden, ata-analarg'a o'zlerinin balalıg'ı haqqında esletiw kerek, jaslıq da'wirindegi agressivliktin sebeplerin eslew kerek. Ba'lkim, bular shaxsiy komplekslerin «ashıp» berer, bunda ha'r bir ata-ana shaxsın stabilizatsiya qılıw kerek, olarg'a psixologiyalıq ja'rdem kerek. Balalar mashqalası ba'rqulla shan'araqlıq mashqalalardı keltirip shıg'aradı (yag'nıy ha'r bir shan'araq ag'zasının qıyınshılıg'ı bul barlıq toparda da ushiraydı).

Balag'a onı qorshap turg'an adamlarg'a ja'rdem bermey turıp, balag'a o'z aldına a'meliy ja'rdem berip bolmaylı. Bul jerde bala shaxsının rawajlanıwının buzılıwı haqqındag'ı usıllar ko'birek ko'rip shıg'ılsa, bul degeni og'an «ja'rdem beriw» mu'mkin emes degeni. Biraq u'lken adam shaxsı menen islesiw protsessinin qıyınshılıg'ı menen belgilenedi. Bul mashqala esletpewdi, biraq uzaq waqıt konkret qarawdı talap etedi.

To'rtinshiden, ata-analardıń balaları tuwılğ'ang'a shekem ha'm onıń tuwılğ'annan keyingi birinshi aylarında mu'na'sibetin bilip alıw sha'rt. Eger bala basınan ku'tilmegen bolsa, (bala «ilajsız» yaki «ku'tilmegende» tuwılıp qalg'an jag'day) onda aldınnan anıq kelisilgen ata-analar menen birge qararg'a keliwi kerek (yag'nıy verballastırılğ'an boljanbag'an, «oylanılğ'an»).

Mısal ushın, bala og'an kerek emes, ku'tilmegen bolsa da, ol haqqında ba'ribir qayg'ırıw kerek. Balanı ta'n almaslıq sebebin u'yrenip shıg'ıw atananın og'an mu'na'sibetin o'zgertiwi mu'mkin. Eger ata-analar bala tuwılıwın qa'lese de, og'an bolğ'an mu'na'sibetlerin ol «agressiv», qulaq salmaytug'ın, shıdap bolmaytug'ın halda bolğ'an waqıttan o'zgeretilgen bolsa, onda ata-analar abırayın tu'sirmesten, bala o'z ha'reketi menen tek olardıń (ata-analardıń) ha'reketine juwap berip atırğ'anın ko'rsetip o'tiw kerek.

Aggressiv is-ha'reketti ulıwma «jaman» dep esaplap bolmaydı. Kritikalıq jag'dayda payda bolğ'anda ol qorg'anıw funktsiyasın ayırım waqıtları sheshiwshi jag'daydan shıg'ıp ketiw funktsiyasın atqaradı.

Ko`binese balada, agressiv is-ha`reket balanin` o`tiw da`wirinde baqlanadi. Bul sonnan da`liyl beredi, balanin` jasawı qıynlasadı. Ha`r qanday qıyn jag`dayda balanin` jas krizisi waqtında qıynıraq o`tedi, sonın` ushın onnan is-ha`reketinen agressiv elementlerdin` ko`beyiwin ku`tiw mu`mkin. Bul a`piwayı balag`ada, emotsional buzılıwdag`ı balag`a da tiyisli. V.V.Lebidinskiy ha`m basqalar aytıp o`tedi, balanin` anıq agressivligi da`wirinde, a`tirapındag`ılar menen garmoniyalıq mu`na`sibetti bala ta`repiyen buzılıwı qaysı normal affekt rawajlanıwında baqlang`an, tiykarınan jas affekti ha`m shaxsiy krizislerdi basınan keshiriwlerine tuwrı keledi.

Affektiv buzılıw waqtında agressiya «a`dettegi jag`day», tek balanin`minez-qulqındag`ı agressiyanın` barlıg`ı ba`rqulla onın` menen bolg`an mu`na`sibette u`lken qıynshılıqlar tuwdırsa da, agressiv tendentsiyalardı tek g`ana unamsız bahalaw mu`mkin emes. Sonı este tutıw kerek, olar balanin` affekt rawajlanıwı da`wirindegi aktivliginin` asıwı fonında nızamlı tu`rde u`lkeytip baradı. A`dette bul psixokorreksiyalıq jumıstın` ajıralıp bolmas basqışı esaplanadı, bulardan u`lkenlerdin` ja`rdemi menen o`tip, bala onı orap turg`an reallıq penen ja`nede adekvat formalardı iyelewi mu`mkin. Sonı aytıp o`tiwi mu`mkin agressiv bala o`zinin` kelip shıg`ıw dinamikası boyınsha ko`binese balanı jaqın a`tiraptag`ıları menen bolg`an o`z-ara mu`na`sibetleri usıllarınan o`zgeshe qıyn jag`daydag`ı ko`rsetkishte ko`rinedi.

Balada agressiyanı durıslap yag`nıy korrektsiya qılıw, onın` sebeplerin, kelip shıg`ıwın biliwden baslaw kerek. Eger agressiya emotsional-motivatsiyalıq tarawda buzılıw signalı bolıp esaplanbasa, onda korrektsiyalıq ha`reketler onı jog`altıwg`a qaratılğ`an bolmay, ba`lki onı jumsatıwg`a ha`m baladag`ı agressiv minez-qulıqtan kelip shıg`atug`ın unamsız belgilerdin` aldın alıwg`a qaratılğ`an bolıwı kerek. Bunnan tısqarı bul jag`dayda ata-analardı balanin` agressiv reaksiyaların adekvat ra`wishte qabil etiwge tayarlaw kerek. Basqa jag`daylarda, eger agressiya shaxstın` emotsional motivatsiyalıq tarawının` buzılıwında ko`rinse, psixolog yaki ta`rbiyashılardıń ha`reketi balanin` agressiv ha`reketin bekkemlemesten bag`darlang`an bolıwı kerek.

PAYDALANILG`AN A`DEBİYatLAR:

Normativ –huqıqıy hu`jjetler

1. Karimov İ.A. Barkamol avlod orzusi. T.: Sharq, 1999.
2. Karimov İ.A. Barkamol avlod Wzbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: Sharq, 1997.
3. Karimov İ.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi wz kuch-qudratimizga, xalqimizning xamjihatligiga va bukilmas irodasiga bog`liq. T.:Wzbekiston, 2004.
4. Karimov İ.A. Wzbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: Wzbekiston, 2001.
5. Karimov İ.A. Wzbekiston buyuk kelajak sari. T.: Wzbekiston, 1998.
6. Karimov İ.A. Yuksak ma`naviyat engilmas kuch.«Ma`naviyat». 2008.B.-173

Sabaqlıq ha`m oqıw qollanbalar

7. Adizova T.M. Psixokorreksiya T.: 2005. B-58
8. Boyyard R.G., Boyard D. Vash bespokoyınıy podrostok: Prak. Rukovodstvo dlya otchayashixsya roditeley: per.s ang. – M.1991 – 229 s.
9. BurlachukL.F., Morozov S.M. Slovar` – spravochnik po psixodiagnostike – SPb.: Piter Kom, 1999 – 528 s.
10. Bern E. İgrı kotorne igrayut lyudi. Spb: lenizdat, 1992.-400s
11. Vıgotskiy L.S. Pedagogicheskaya psixologiya / Pod.red.V.V.Davıdova. – M.: Pedagogika,1991.-480 s.
12. Davletshin. M.G."Zamonaviy maktab ukituvchisining psixologiyasi". T. 1999 yil.
13. Enikeev M.İ. Obshaya i sotsial`naya psixologiya: uchebnik dlya VUZov. –M.: NORMA, 2002. – 624 s.
14. Juraev D. Wg`il va qiz bolalar odobi. Boshlang`ich ta`lim. T. 1992 -3-4, 46-48 b.
15. Zank.A.Z. Kak opredelit` uroven` razvitiya mıshleniya shkol`nika. M.2002.
- 16.İjtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg`ona 2003.

17. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyot. T.1999.
18. Kamilova N.G`. Muammoli wsmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2004.
19. Бэрон Р., Д. Ричардсон. Агрессия. - СПб: «Питер», 2000. - 330с.
20. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevojnost`. Nekotore prichini i formi proyavleniya nevroticheskix rasstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkol`ny psixolog» 2005. № 2, s.47-49.
21. Matsumoto D. Psixologiya i kul`tura. – SPb.:PRAYM-EVROZNAK,2002, s. 416.
22. Martin D. Psixologicheskie eksperimenti. Sekreti mexanizmov psixiki. SPb.: PRAY-EVROZNAK, 2004 -480s.
23. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
24. Nazirova T.S. Pedagogicheskaya texnologiya: novqy etap evolyutsii.// Pedagogika. 1997.№ 3, s.20-27.
25. Nemov R.S. Prakticheskaya psixologiya: Poznanie sabya. Vliyanie na lyudey: Posobie dlya uchash. – M.: Gumanit. İzd. Tsentr VLADOS,1998-320s.
26. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi.: Nasaf. 2000.80b.
27. Psixologicheskie testi. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
28. Psixologik treninglar. (Faqat hozir va shu erda).Namangan 2002.
29. Psixologiya. Slovar`/Pod.obsh.red. A.V.Petrovskogo, M.G. Yaroshevskogo. – 2-e izd.ispr.i dop. – M.: Politizdat, 1990 – 494 s.
30. Rogov E.İ. Nastol`naya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vldos.1999.
31. Sikevich Z.V. Sotsiologicheskoe issledovanie: prakticheskoe rukovodstvo. – SPb.: Piter, 2005. – 320s.
32. Saydahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar (nazariya va amaliyot). - T.: Moliya, 2003. 171 b.
33. Кошелева А.Д., Запорожец А.В., Неверович Я.З. Развитие социальных эмоций у детей. – М.: «Педагогика», 1998. – 172 с.
34. Ta`limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T.2004.

35. Twraqulov E., Rahimov S. “Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta’lim tarbiya haqida” T.: Wqituvchi, 1993.
36. Farobiy A.N. Fozil odamlar shahri. T.: A.Qodiriy, 1993.
37. Fridman L.M., Kulagina I.Yu. Psixologicheskii spravochnik uchitelya. – M.: Prosveshchenie, 1991. – 288 s.
38. Shax B.I. Nekotore aspekti izucheniya sostoyaniya trevojnosti v svyazi s zadachami profkonsul’tatsii. - “Voprosi psixologii” № 3 1991.
39. Byutner K. Kak jit’ s agressivnimi det’mi. Per.s.nem.-M.: Pedagogika, 1991-144s.
40. Zank.A.Z. Kak opredelit’ uroven’ razvitiya mishleniya shkol’nika. M.2002.
41. Ijtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg’ona 2003.
42. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyt. T.1999.
43. Ishmuxamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish ywllari. T.2004
44. Kamilova N.G`. Muammoli wsmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2008.
45. Реан А.А. Психология изучения личности. СПб., 1999 –218 с
46. Kuznetsov D. Demobilizuyushaya trevoznost`. Nekotore prichini i formi proyavleniya nevroticheskix rasstroystv u sovremennix starsheklassnikov. – «Shkol’nyy psixolog» 2005. № 2, s.47-49.
47. Nishanova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. T. 2003.
48. Psixologicheskie testi. Axmedjanov E.R. Sostavlenie, podgotovka teksta, bibliografiya. M.: 1996 – 320 s.
49. Rogov E.I. Nastol’naya kniga prakticheskogo psixologa. M.: Vldos.1999.
50. Stolyarenko L.D. Pedagogicheskaya psixologiya. Rostov N/D.: Feniks, 2000. - 544 s.
51. Ta’limning faol usullari. Uslubiy tavsiyalar. TVPQTMOI. T.2004.
52. Twraqulov E., Rahimov S. “Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta’lim tarbiya haqida” T.: Wqituvchi, 1993.

- 53.Xudaybergenova G. Ta'lim jarayonida wquvchilardagi xavotirlanish holatlarini bartaraf etishda interfaol usullarni qvllash. "Maktab va hayot" 2006 y. № 2
- 54.G`oziev E.Psixologiya: (Yosh davrlari psixologiyasi): Ped.ins-lari va un-
tlarining balalari uchun wquv qullanma. - T.: Wqituvchi, 1994 g` 224 b.
- 55.G`oziev E. Umumiy psixologiya. – T.: Wqituvchi. 2000. Gaziev E.G.
Psixologiya visshey shkoli. Tashkent-2006
56. Haydarov F., Xalilova N. Psixologiyani wqitish metodikai. T.2006y

Internet mag`lwmatlari

57. [http //psychintro. Narod.ru/ psychelf.html](http://psychintro.Narod.ru/psychelf.html)
58. [http //www.amitel.ru/- hvp/body. html](http://www.amitel.ru/-hvp/body.html)
59. [http //www.medicus.ru/psychiatry/pats](http://www.medicus.ru/psychiatry/pats)
60. [http //doctor. Ru/psycho/ psychelf.html](http://doctor.Ru/psycho/psychelf.html)
61. [http //www. amitel.ru/- hvp/body. html](http://www.amitel.ru/-hvp/body.html)
- 62.www.library.com. Interner kutubxona
- 63.[www. Expert. psychology.ru](http://www.Expert.psychology.ru)
- 64.[www. Referat.ru](http://www.Referat.ru)

Qosimshalar.

Qosimsha-1

« Bar bolmagan xayuan» metodikasi

Metodikanın makseti: oz-ozine baxa beriuı, sınalıushının oz jagdayına kanıkpauı, atıraptagılar menen munasabetin uyreniu ozine isenbeushenligin, korkıuın, kaysı xızmetke jaksı bagdarlanganlıgın, pikirleu ozgesheligi , egotsentrizm, shaxstın agressivligin, kauetlerleniu xam korganıu reaksiyaların, shaxstın doretıushilik imkaniyatların anıklaydı.

Otkiziliu tartibi: metodika universal xarakaterge iye.

Onı turli jastagı turli rauadlanıu darejesine iye bolgan respondentlerde otkiziu mumkin. Bul jerde en axmiyetlisi izertleushi tarepinen suuret xam onın detalların tuurı baxalauda. Metodikanı otkiziu ushın ak yaki sargısh (sırganak bolmagan) kagaz xam ortasha jumsaklıktagı kara kalem kerek boladı. Ruchka, flomaster xam oshirgishlerden paydalanıuga bolmaydı. Endi bar bolmagan xayuanı oylap turıp , onın suureti sıızladı xam at koyıladı. Metodika individual tarizde otkeriliui kerek, onı otkiziu uakıtı shegaralanbagan.

Metodikanın juuabı.

Suuret elementleri xam olardıń belgileri .

Normada sıızılğan suuret kagazdın ortasında jaylaskan boladı. Eger suuret kagazdın jokarsında jaylaskan bolsa, ozine jokarı baxa beredi, jamiyettegi ornına narazılık, atıraptagılar tarepinen jeterlishe itibarga alınbaslık, lauazımğa koteriliu xam tan alıuga narazılıgı, ozin korsetiuge umtıluı. Eger suuret kagazdın tomeninde jaylaskan bolsa isenimsizlik, ozine pas koz karas penen karauı tuskinlik, jamiyette oz ornın taua almaslıgı, menen korinedi.

Figuranın oraylaskan bolimi

(bas yaki onın ornın basıushı bolim).

Eger bas onga karatılğan bolsa, xızmetke bolgan turaklı umtıluı xareketshenlikti bildiredi. Bunda rejlestirilgen, oylagan barshe pikirler amelge asırıladı yaki akırına jetkizilmesede onı amelge asırıu ushın kirisiledi.

Eger bas shepke karatılğan bolsa, refleksiya, ozin baskalar kanday kabil etiuleri xakkında oylau, pikirleu. Bunday adamlar xarekershen emes , olar oylaganların bir bolegin amelge asıradı.

« Anfas» jagdayı yagnıy bas suuret salğan adamğa karay karatılğan bolsa, bul jagday egotsentrizm sıpatında karaladı.

Eger bas kısımda sezgi organlarına say detallar suuretlengen bolsa, yagnıy kulak, auız, koz-bular biliuge kumarlılık, atıraptagılardıń ozi xakkında pikirlerge axmiyet beriu. Auız anık sıızılsa sezgirlik belgisi. Til xam lablersiz asirese katı batırıp sıızılğan ashık auız korkıu xam tashiushleniu isenimsizliktin ansat juzege keliuin korsetedi. Tisler menen sıızılğan auız- verbal agressiya, kopshilik jagdaylarda korganıu agerssiyası sıpatında belgi beredi. Sonı aytıp otıu kerek, balalar xam ospirimler auızdı domalak kılıp sıızadı. Bul bolsa sınalıushıdagı korkıu xam kaueterleniu belgilerin bildiredi. Suurette kozlerdin kanday sıızılğanına axmiyet beriu kerek. Eger koz karashıgın ulken kılıp sıızsa- bul insanga say bolğan korkıu belgisi sanaladı. Kirpikler minez-kulktın ashkara korinisi. Erkek adam sıızgan suurette kirpikler bar bolsa onday erkeklerde xayallarga tan minez- kulıktın barlıgı bolıp esaplanadı. Eger suurette bas bolimi putkil figuranın olshemine ten bolsa, sınılaushı ozinde xam atıraptagı adamlardıń pikirleu eruditsiyanı kadirleuden derek beredi. Bazı jagdaylarda basta qosımsha detallar (shaxlar) saulelengen bolıuı mumkin. Shaxlar – korganıu xam agressiya tımsalı boladı, tırnak, shash, iyne, menen birgelikte saulelense bul jauızlarsha minez-kulık .Xayuandagı parler- ozin bezep korsetiu ozin aklau ozin korsetiuge urınıu.

Figuranın tayanış bolimlerine analiz.

(Ayaklar kollar bazıda postament)

Eger ayaklar dene menen anık pukta biriktirilse, bul karak kabil kılıudın tiykarlılıgı, oylanganlıgı ratsionallık belgisi: eger birlestiriu shala bolsa, yaki ulıuma kosıp sıızılmagan bolsa yaki ayak, tiykargı bolim bolmasa

– bul juzeki pikirleu, sheshim kabillauga jenil karau, bazı jagdaylarda karar kabil kılıudın impul'sivliginen derek beredi. Ayak xam koldın bir formada ekenligi xam bir tarepke bagdarlanganlıgı – karar kabil kılıudın konformlıgı (garesiz emesligi) apiuaylıgı, standart ekenligi esaplanadı. Bul detallardın formaları xam xarturli ekenligi kerisinshe, pikir xam ustanovkalardın ozine saylıgı, garesizligi bazı jagdaylarda doretiushilik belgisi.

Figuranın jokarsında jaylaskan bolimlerge analiz.

Kanatlar, kışkırlar, par, buyra shash, bantik sıyıklılar - ozine iseniu kızıgıushılık atıraptagılardın islerine ilajı barınsha kobirek katnasıu oz ornın belgilep ketiu bolıp esaplanadı. Kuyırlar – sınalıushının oz xareketlerine karar kabil kılıu munasabeti boladı. Eger kuyırk kagazda onga karap sızılssa, bul sınalıushının oz xareketine xam minez kulkına munasabeti, eger shepke karay sızılssa bul oz pikirlerinin xam imkanıyatlarının bay berilgenligi bosan ekenligine munasabetin bildiredi. Kuyrıktın jokarıga karaganlıgı isenim xam tetiklik. Kuyrıktın paske karaganlıgı ozine kanıkpaslık, ozinin xak eknligine gumanlanıu, aytkan gaplerinen xam kılğan islerinen pushayman bolıu.

Figura konturları. Bortip shıgıular (arkan iyne sıyıklılar), kontur sızıklarının basılıp kalın sızılğanlıgı ya ki sızılmaganlıgına karap analiz kılınadı. Ol atıraptagılardan korganıu belgisi esaplanadı. Eger bortip shıgıular otkir muyeshler menen sızılssa – jauızlarsha korganıu: eger kontur sızığı kara kılıp boyalsa – korkıu xam tashuıshleniu: eger kalkan koyılssa xam sızıklar ekeuden bolsa- kaueterleniu xam gumanlanıu sıpatında analiz kılınadı. Eger « korganıu» elementleri kontur ishinde jaylassa yagnıy sızılğan xayuan korpusında bolsa xam olar on tarepke jakın tursa, bul real aktivlilik protsesinde amde shep tarepinde bolsa- kobirek oz pikir isenimlerine karay korganıu sıpatında analiz kılınadı.

Uluuma energiya- ulıumalık energiyanı baxalau oylap tabılğan xayuangı islengen detalr menen belgilenedi, dene, bas, kuyırk, kanatlardın mugdarına karap belgilenedi. Tiykargı bolimler xam elementler(en zarurlerinen baska) kansheli kop bolsa energiya sonsheli kop bolıp esaplanadı. Eger bunın kerisi bolsa, bul energiyanı asırau, organizimnin astenikligin, otkir somatik keselliklerden belgi beredi. Bul belgilerdin sızıu xarakteri – azzi, torsıman sızıklar, kalemdi baspay kazaz ustinde ayteuir jurgizip koyıu menen belgilendi. Sızıklar kalın xam basıp sızılğan bolsa, bul energiya emes al kaueterleniu sıpatında karaladı. Bunda asirese katı basıp sızılğan xatteki kagazdın arka tarepine otip ketkenligine itibar beriu kerek. Bunda sızıp atırğan kol muskullarının jokargı tonusı – kushli kaueterleniuden derek beredi. Mazmunı xam teması jagınan xayuanlar kaueterge salıushı, neytral turlerge ajratıu mumkin (mısalı arıslan, begemot, kaskır ya ki kuslar, kumırska xam almaxan, iyt xam pıshık sıyıklılar) bunday jagdayda sızılğan xayuanlar suureti- suuret sızıp atırğan shaxstın korinisi: ozin suurettegi xayuan menen identifikatsiyalau: oz shaxsına xam «Men» İnine munasabeti. İnsanlarga uksatıp sızılğan eki ayak, adamlarga uksatıp kiyindiriu, xayuan xam adamlardıkine uksas kılıp ayak xam kol sıpatında suuretlense- bul infantillik, emotsiyanallık jaktan tolık jetispegenliktin belgisi.

Agerssivlik darejesi- suurettegi muyeshler xarakteri, mugdarı xam jaylasıu arkalı belgilenedi. Bunda muyshlerdin korinisi baska detalr menen birigiunde axmiyetli emes. Sonın menen birge «xayuan» denesine mexanik bolimlerdin ornatılıuına da itibar beriu kerek. Mısalı xayuan ayakları ornına traktor ya ki tank shınshırılarn sızıu, ush ayak, bas bolimine vint, koz ornına elektr lampochkası, denegı turli klavish, antennalar ornatu kobirek shizofreniya menen keselengenlerde korinedi.

İnsanın doretiushilik imkanıyatları adette figurada elementlerdin ozine saylıgı, onın kuramalı duzilui menen korinedi. Figuralardı jasauda tayar bolimlerden emes balkim turli elementlerden paydalanıu originalık bolıp esaplanadı.

Qo'l testi

Qo'l testi proektiv test bo'lib, u shaxsning agressiv xulq – atvorini bashorat qilish uchun qo'llanadi. Test 1962 yil B.Brayklin, Z.Piotrovski va E.Vagnerlar tomonidan e'lon qilingan (test g'oyasi E.Vagnerga tegishli).

Test qo'l kaftining 9 xil tasviri tushirilgan kartochkalar va bir bo'sh kartochkadan iborat. Sinaluvchiga har bir kartochka ko'rsatilib, unda tasvirlangan qo'l haqida shunday savol beriladi: «Sizningcha, ushbu qo'l nima qilayotgan bo'lishi mumkin?» Agar sinaluvchi javob berishga qiynalsa, unga shunday savol beriladi: «Sizningcha, bu qo'lga ega bo'lgan odam nima qilayotgan ekan? Hayolingizga qanday fikr kelsa, shuni aytavering». Har bir rasm bo'yicha berilgan javoblar yozib boriladi. Bo'sh kartochka quyidagicha qo'llanadi: kartochka oxirida ko'rsatiladi va avval unda birorta qo'l kaftini tasavvur etish, so'ngra u nima qilayotganini aytib taklif qilinadi. Imkoni boricha har bir rasm bo'yicha 4 tadan javob olish kerak. Agar javoblar soni 4 tadan kam bo'lsa, sinaluvchidan yana qandaydir fikri bor yoki yo'qligi aniqlashtiriladi va bordi–yu uning boshqa javobi bo'lmasa, 4 taga etish uchun nechta javob qolganini hisoblab, shu sonni oxirgi javob ro'pparasiga yozib qo'yish kerak.

Masalan, sinaluvchi 1 ta javob bilan cheklansa, x 4 deb yozib qo'yiladi, agar 2 javobdan boshqa javob bo'lmasa, oxirgi javob to'g'risiga x 3 deb yoziladi. Qo'l kaftlarining tasvirini har qanday holatda taqdim etish mumkin.

Har bir rasmdagi qo'l quyidagi 11 ta kategoriya bo'yicha baholanadi:

1. Agressiya (AG) – qo'lning qandaydir ziyon etkazayotgan, biror narsani ushlab olayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Tarsaki tortayapti», «Itarayapti», «Turtib yuborayapti», «Nimanidir tutayapti», «Siqayapti», «Chimchilayapti», «Urayapti», «O'g'irlayapti» va h.k.

2. Dirrektivlik (Dir) – qo'lning boshqalar ustidan hukmronlik qiluvchi, boshqalarni boshqaruvchi qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «To'xtatayapti», «Buyruq berayapti», «Ogohlantirayapti», «Ko'rsatma berayapti» va h.k.

3. Qo'rquv (Qo'r) – qo'lning boshqalar agresivligining qurboni yoki o'z – o'ziga zarar etkazayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Meni bo'g'ayapti», «O'zini himoya qilayapti», «Zarbani qaytaryapti», «Urmang deb yolvorayapti» va h.k.

4. Affektatsiya (Af) – qo'lning boshqalarga nisbatan ijobiy munosabatni ifodalovchi qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Kim bilandir ko'rishmoqda», «Xush kelibsiz demoqchi», «Kimningdir boshidan silayapti», «Gul berayapti», «Sadaqa berayapti» va h.

5. Kommunikatsiya (kom) – qo'lning boshqalar bilan aloqa o'rnatishga harakat qilayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Imo – ishoralar qilayapti», «Nimadir demoqchi», «Kimdir bilan kelishib olmoqchi», «Axborot almashayapti» va hok.

6. Tobelik (Tob) – qo'lning boshqalarga tobe bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Iltimos qilayapti», «Yordam so'rayapti», «Qo'l berib yuborilishini kutayapti», «Qasam ichayapti» va h.

7. Eksqibitsionizm (Eks) – qo'lning o'zini har xil yo'llar bilan namoyish etishga urinayotgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Uzugini ko'rsatayapti», «Pianino chalayapti», «Raqs tushayapti», «Tirnog'idagi lakni ko'rsatayapti» va h.k.

8. Jarohat (Jar) – qo'lning lat egan va nuqsonli, harakatga qodir emas qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Qaltirayapti», «Barmoqlardan biri singan», «Tirnog'i singan», «Kasal odamning qo'li» va h.

9. Aktiv shaxssizlik (A-sh) – qo'lning boshqa odamlar ishtirokisiz ham boshlangan harakatni oxiriga etkaza oladigan, ammo buning uchun o'zining fazodagi holatini o'zgartirishi lozim bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Ignadan ip o'tkazayapti», «Sudralayapti», «Suzayapti», «Tikayapti» va h.k.

10. Passiv shaxssizlik (P-sh) – qo'lning boshqa odamlar ishtirokisiz ham boshlangan harakatini oxiriga etkaza oladigan va buning uchun o'zining fazodagi holatini o'zgartirishi

lozim bo'lgan qo'l sifatida idrok etilishi. Masalan, «Yotibdi», «Dam olayapti», «Qimirlamasdan turibdi», «Qurtilayapti» va hok.

11. Tasvirlanish (Tas) - qo'lning biror harakatni bajarayotgan qo'l sifatida idrok etilmay faqatgina tasvirlanishi. Masalan, «Chiroyli qo'l», «Katta qo'l ekan», «Uzun barmoqlar», «Qo'pol qo'l» va h.

Agressivlikka moyillikni aniqlashda faqat 1,2,3,4,5,6 kategoriyalar bo'yicha berilgan javoblar hisobga olinadi. Qolgan kategoriyalarning agressiv xulq – atvordagi o'ni doimiy emas. Ular motivlarni aniqlashda yordam berishi mumkin.

E.Vagnerning tadqiqotlari testning validligi va ishonchliligi ancha yuqoriligini ko'rsatgan.

Natijalarni hisoblash:

1. Muayyan kategoriyaga mos keluvchi har bir javobga 1 ball qo'yiladi.
2. Agressivlik bo'yicha umumiy ball topiladi: $Uba = Ag + Dir$
3. Kommunikativlik bo'yicha umumiy ball topiladi: $Ubk = Qo'r + Af + Kom + Tob$
4. Agressivlik uchun yakuniy bal topiladi: $Yaba = 20 + 1.5/Uba/$
1. Kommunikativlik uchun yakuniy ball topiladi: $Yabk = 20 + 1.5/ubk/$
2. Agressivlik – kommunikativlik koeffitsienti topiladi:

$$K = \frac{Yabk}{Yaba}$$

Agar $K > 1$ bo'lsa, odamning xulq atvori har qancha buzilgan bo'lmasin, unda agressiv harakatlarga moyillik kuzatilmaydi. Bunday insonda agressivlik avtoagressiya shaklida mavjud bo'lishi mumkin.

Agar $K > 1$ bo'lsa, odamda agressivlikka moyillik yaqqol mavjud bo'lib, uning xulq atvorda ochiq – oydin ifodalanishini kutish mumkin.

«Qum salg`ish» metodikasi

Mektepke shekemgi da`wirdegi agressiv balalardı anıqlawda ha`r qıylı metodlar bolıp, solardıń biri «qumsha» metodı esaplanadı. T.M.Grabenko, T.D.Zinkevich-Evstigneevalardıń aytıwınsha, bir qansha imkaniyatlarg`a iye. Mısalı, balalar ushın qum menen oynaw - o`zinin` mashqalaları haqqında aytıp beriw, o`zindegi qorqıwları ko`rsetip beriw ha`m olardan qutılıwda u`lken a`hmiyetke iye esaplanadı

U`lkenlerden ajıralg`an halda kishkene balalar ta`shwishlendirip atırg`an ishki sezimlerin so`z benen jetkerip bere almaydı. Sonın` ushın qum menen oynaw ta`rbiyashıg`a tek g`ana balanın` agressiv jag`dayların bilip qoymastan , olar menen qarım-qatnasqa kirisiw usılların da anıqlawg`a ja`rdem beredi..

Agressiv minez-qulıqtı qumda anıqlaw da`rejesi .

Maqseti: agressiv minez-qulıqtın` payda bolıwın anıqlaw

Kerekli materiallar: oynashıqlar, qum.

O`tkeriw ta`rtibi: Balalar eki toparg`a bo`linedi: mektepke tayarlaw toparındag`ı agressiv minez-qulıqlı balalar ha`m 2-klass oqıwshılar.

Metodika eki basqıshta o`tkeriledi.

1-basqış – «Qumlı baqsha» ertegi menen o`tkeriledi.

Balanın` atı	Gruppa	Qumlı kartinanın` konfliktli mazmunı
Salamat.B.	joqarı	Baslı qaharman konflikte qatnaspaydı, konflikt eki ertek qaharmanının` o`limi menen tamamlanadı. (bul jerde ta`rbiyashı baslı qaharman) Agressiya ertektin` baslı qaharmanına bag`darlanadı. Arıslan jazasız qaladı. Emotsionallıq jaqtan a`hmiyetke iye qaharman-joq Figuralarg`a qum salıw
Azizbek	joqarı	Baslı qaharman konflikte qatnaspaydı,. Ko`zge taslanatug`ın konflikt bull jerde-ayqasıw, Bir-birine qumnan islengen figuralardı ılaqtırısadı Konflikt maymıl menen arıslan ortasında boladı. Konflikte jen`impaz joq. Konfliktti ta`rbiyashı sheshedi, ol ha`mmesinne qum ılaqtırıp o`ltiredi. Agressiya arıslang`a bag`darlang`an.(obidchika). Emotsional` a`hmiyetke iye bolg`an ob`ekt – ata – pil. Figuralarg`a qumlardı salıw.

Nodira	joqarı	Konflikt anıq ko`zge taslanadı, ayqasıw qum ılaqtırıw menen baslanadı, dawıs shıg`aradı, ertek qaharmanlarının` ba`rine qum ılaqtıradı, barlıq qaharmanlardı, pilden basqasın o`ltiredi.</p> <p>Agressiya ta`rbiyashıg`a bag`darlanadı. Ata-ana ta`rbiyashı ha`m pil ortasında konflikt. Konflikt toparda boladı, urısıw ta`rbiyalanıwshılar arasında boladı.</p> <p>Bas qaharman konflikte basında agressiya arıslan ta`repinen, keyininen pil ta`repinen bag`darlanadı. Qum ılaqtırısıw waqtında bala qattı ku`ledi, qumdı ko`terip alıp taslaydı. Aqırında bala ha`mmesin buzadı, qumdı u`lken bir gu`zege saladı, oynshıqlardıń ha`mmesin saladı, pildin` balasın alıp qaladı ha`m og`an : «Endi men bir o`zim jasıyman!» dep figuranı ortag`a qoyadı.</p> <p>Emotsional` a`hmiyetke iye maymıl menen terek boladı.
Malika.	to`men	Baslı qaharman konflikte qatnaspaydı, konflikt ertek qaharmanlarının` birewinin` o`limi menen tamalanadı.</p> <p>Qumlı kartinada konflikt jasırın boladı.</p> <p>Jasırın konflikt pildin` ata-anaları, arıslan, arıslannın` papası, ta`rbiyashı ha`m arıslan ortasında boladı.</p> <p>Agressiya da`rejesi – orta. Agressiya arıslan`ga bag`darlang`an.</p> <p>Qumlı kartinada qaharman – ja`rdemshi/qaharman – qorg`awshı – bul ana – pil.</p> <p>Baslı qaharman figuraları ha`mme oyında mu`yeshte turadı.</p> <p>Arıslan jazalanadı, onı mu`yeshke qoyadı. Emotsional` a`hmiyetke iye qaharman – ana.
Alisher	to`men	Konfliktte ayqasıwlar, urıslar, bolmadı, biraq arıslan menen pil ortasında konfliktin` dawamlılıg`ı a`hmiyetke iye boldı.</p> <p>Agressiya pildin` balasına qaratıladı, onın` qorg`awshısı joq boladı. Arıslan jazasız qaladı. Oyin ele tamalanbaydı. Oyin tu`ri almasadı. Perexod na igru s peskom (lepka i razrushenie).

Guli	to`men	Agressiya-baslı qaharmang`a qaratıladı.</p> <p>U`rısı-ayqas bolmaydı Arıslannın` balası mu`yeshke qoyıladı. Jasırın konflikt ta`rbiyashı menen bala ha`m arıslannın` balası arasında boladı. Konfliktti ta`rbiyashı sheshedi. Qum salıw toqtatıladı. Jyuri-ta`rbiyashı
Ayana	to`men	Agressiya-bas qaharmang`a qaratıladı.</p> <p>Konfliktti ta`rbiyashı sheshedi, qız – pil qapa qılıwshının` u`stinen shag`ım etedi. Qapa qılıwshı (arıslan) jazalanadı. Qorg`awshı-ta`rbiyashı.</p> <p>Emotsional` –a`hmiyetke iye qaharman – anna ha`m u`ke. Urıs toqtatıladı. Qum qazıw toqtatıladı.
Rinat	to`men	Qorg`awshı– apa.</p> <p>Agressiya da`rejesi – to`men.</p> <p>Agressiya – bas qaharmang`a arıslan ta`repinen bag`darlanadı, arıslan ta`repinen, ta`rbiyashı. Qapa qılıwshı jazalanadı-mu`yeshke qoyıladı.</p> <p>Jasırın konflikt-shan`araqta. Anıq konflikt iyeleri – apa ha`m arıslan balası.